

Radboud University Nijmegen

De verandering van het ware liberalisme

De ontwikkeling van het liberalisme en de beginselen van de VVD in de jaren
1948 tot 1982

Michelle Verboom

s0820725

Begeleider: Dr. H.G.J. Kaal

Inleverdatum: 15 augustus 2015

Masterthesis Politiek & Parlement

Radboud University Nijmegen

Faculteit der Letteren

Inhoudsopgave

Inleiding	4
De verandering van ideologieën	5
Het liberalisme en de VVD: onderbelicht	7
De verandering van het liberalisme van de VVD	8
Het in kaart brengen van de ontwikkeling	9
Toevoeging	11
Opbouw van het onderzoek	11
Hoofdstuk 1: Ontwikkeling van het liberalisme	12
Het ontstaan van het liberalisme	12
Verdere ontwikkeling van het liberalisme in de negentiende en twintigste eeuw	14
Neoliberalisme	16
Deontologisch liberalisme	18
Hoofdstuk 2: Liberalisme in Nederland	19
Opkomst van het liberalisme	19
Diverse liberale groeperingen	20
De Partij van de Vrijheid en de beginselen	22
De oprichting van de VVD	23
Hoofdstuk 3: Ontwikkeling van de liberale beginselen	25
Vrijheid	25
Sociale rechtvaardigheid	31
Verantwoordelijkheid	38
Verdraagzaamheid	44

Conclusie	50
Toevoeging aan de huidige wetenschap en verder onderzoek	53
Dankwoord	54
Literatuurlijst	55

Inleiding

'The meaning of core concepts [of ideologies], though the same word is applied to them, differs from one cultural and historical context to another (...).'¹ Michael Freeden, politicoloog en gespecialiseerd in onderzoek naar ideologieën, stelt dat ideologieën veranderen, zich ontwikkelen en zich aanpassen aan specifieke tijdsopvattingen. Hij stelt dat ideologieën bestaan uit een verzameling van politieke concepten die kunnen verschillen door een veranderende politieke en culturele context. Het liberalisme is hierop geen uitzondering, volgens Freeden. Deze ideologie is in zijn ogen de meest dominante ideologie van de Westerse wereld is, maar tegelijkertijd ook de meest onbegrepen, wat leidt tot vele interpretaties van de ideologie.²

In Nederland is de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) de partij die haar politiek baseert op het liberalisme.³ De partij werd op 24 januari 1948 opgericht door Pieter Oud (1886-1968) en Dirk Stikker (1897-1979). Na vele decennia van losse liberale groeperingen, waren de liberalen voor het eerst verenigd in één partij. Door de diverse liberale groepen in Nederland zijn verschillende liberale geluiden te horen geweest. Door de oprichting van de VVD had hier een einde aan moeten komen. Vanaf dat moment van zou het liberalisme nog maar één interpretatie kennen en niet meerdere, zoals dat in de eeuwen daarvoor wel was. Uitgaande van de opvatting van Freeden is het liberalisme van de VVD door de jaren heen wel veranderd, heeft het zich ontwikkeld en heeft het tot vele interpretaties geleid.

In deze thesis zal het onderzoek naar de diverse invullingen van het liberalisme van de VVD centraal staan. Het onderzoek wordt uitgevoerd door het in kaart brengen van de ontwikkeling van de invulling van de beginselen vrijheid, verantwoordelijkheid, verdraagzaamheid en sociale rechtvaardigheid. De verschillende invullingen zouden veranderen door onder andere de historische context, volgens Freeden. In de volgende paragrafen zal eerst dieper worden ingegaan op de opvattingen van Freeden. Vervolgens wordt het reeds uitgevoerde onderzoek van Fleur de Beaufort en Patrick van Schie naar de

¹ M. Freeden, *Ideologies and political theory. A conceptual approach* (New York 1996) 90.

² M. Freeden en Marc Stears, 'Liberalism', in: M. Freeden, Lyman Tower Sergeant (ed.) en Marc Stears, *The Oxford Handbook of political ideologies* (Oxford 2013) 329-347, 329.

³ Website VVD, <http://www.vvd.nl/partij/7/inhoudelijkeverdieping/14/liberale-beginselen>, geraadpleegd d.d. 1 augustus 2015; Het debat over of andere partijen zich tevens baseren op het liberalisme, zoals D66 is voor deze thesis niet van belang. Dit zal buiten beschouwing worden gelaten.

VVD-beginselen belicht.⁴ Zij stellen een ontwikkeling vast, maar vinden ook dat die ontwikkeling noodzakelijk is. Deze historici zijn verbonden aan de prof. mr. B.M. Teldersstichting, het wetenschappelijk bureau van de VVD. Van Schie is sinds 2001 hiervan de directeur. Na het benoemen van deze twee onderzoeken zal worden ingegaan op het onderzoek naar de VVD in het algemeen om te laten zien dat deze thesis een lacune opvult in de reeds bestaande stand van onderzoek naar de VVD en het liberalisme. Vervolgens wordt toegespitst op de onderzoeksvraag, de onderzoeksperiode en de onderzoeksmethodiek.

De verandering van ideologieën

Freeden benadrukte in zijn stellingname over het onderzoek naar ideologieën de cruciale rol die de geschiedenis speelt in het onderzoek naar ideologieën.⁵ Ideologieën bestonden voor hem uit verzamelingen van diverse politieke concepten. Deze concepten konden verschillen door culturele en historische context. Hij vond het van belang om deze contexten te analyseren om te begrijpen in welke omstandigheden deze worden gebruikt. De concepten in de verschillende omstandigheden kregen betekenis door de historie en door het discours, waarin deze werden gebruikt, maar ook door de "relatie" met andere concepten.⁶ Het kan dus zijn dat de concepten een zekere betekenis hebben in de situatie, terwijl in een andere situatie, bijvoorbeeld een verslechterde economie, de concepten een andere invulling krijgen. Freeden vergeleek deze verandering met de biologische evolutie, waarin mens en dier door de tijd heen ook veranderen.⁷ De *Cambridge School of Thought* wees net als Freeden op het belang om politieke concepten te bestuderen in de historische context. Hierbij mocht echter niet worden uitgegaan van een ideale definitie, maar moest worden gekeken hoe het concept binnen een tijdsperiode werd ingevuld.⁸

Een ander argument voor verandering van ideologieën is Freedens idee over dat kernconcepten, zoals vrijheid bij het liberalisme, zich door de structuur van een ideologie heen konden "bewegen" en hiermee veranderen. Hierdoor krijgen concepten in de ene

⁴ F. de Beaufort en Patrick van Schie, 'Vrijheid en vervolgens...' in: P.G.C. van Schie en G. Voerman (red.), *Zestig Jaar VVD* (Amsterdam 2008) 137-164.

⁵ Freeden, *Ideologies and political theory*, 91.

⁶ Ibidem, 85.

⁷ Ibidem 84.

⁸ Q. Skinner, 'Meaning and understanding in the history of ideas', *History and theory*, 8, 1 (1969) 3-53, 5.

ideologische variant een andere of een belangrijkere betekenis dan in de andere variant.⁹ Een voorbeeld hiervan is de sociale rechtvaardigheid die in het sociaalliberalisme centraal staat, maar in het klassiek liberalisme meer naar de achtergrond is geschoven.

Deze thesis is naast het onderzoek van Freeden tevens voortgebouwd op het onderzoek van Fleur de Beaufort en Patrick van Schie dat zich richt op de ideologische ontwikkeling van de VVD. Zij onderzochten de frictie tussen de ideologie als theorie en het uiten van het liberalisme in de praktijk en hoe dat zich heeft ontwikkeld. Zij bekeken hierbij de trouw van de partij aan de beginselen en hoe die werden geuit in de praktijk. Hiervoor maakten zij gebruik van historisch onderzoek en van interviews met oud-VVD-fractievoorzitters. Laatstgenoemden wezen erop dat het liberalisme in theorie wel van belangrijk was voor de partij, maar dat bij het maken van politieke keuzes in het praktijk de ideologie van minder belang was. De Beaufort en Van Schie zetten hier hun vraagtekens bij, aangezien zij hadden geconstateerd dat in de praktijk, zoals redevoeringen en nota's van de partij het liberalisme meer tot uiting kwam dan dat de geïnterviewde oud-fractievoorzitters deden voor komen.

De historici onderzochten de uiting van het liberalisme, de theorie en de praktijk door de ontwikkeling van de partijbeginselen in kaart te brengen. Dit deden zij door de nota's te onderzoeken die door de jaren heen onder verschillende VVD-commissies tot stand waren gekomen. Zij constateerden daarbij dat de ontwikkeling van de beginselen te maken had met de fractievoorzitter van dat moment. Onder Ed Nijpels (geb. 1950) werd bijvoorbeeld gekozen voor een linksere koers van de partij. De Beaufort en Van Schie stelden vast dat de beginselen vastigheid boden en wel waren veranderd, maar dat de VVD de beginselen meer moest laten meegroeien met de wensen van de partijleden en met de ontwikkelingen van de tijd en de ontwikkeling van de ideologie. Zij stelden daarbij vast dat de VVD in 2008, bij het uitbrengen van het onderzoek, al te lang vasthield aan de laatste beginselverklaring uit 1981 en dat dit de stilstand van de partij goed weergeeft. Zij benadrukten de behoefte van de VVD-leden aan het uitbrengen van een nieuwe, eigentijdse beginselverklaring.¹⁰ Na uitkomst van dit onderzoek is door de partij in 2008 de meest recente beginselverklaring uitgekomen.¹¹

⁹ Freeden, *Ideologies and political theory*, 84.

¹⁰ De Beaufort en Van Schie, 'Vrijheid en vervolgens...', 137-164.

¹¹ Beginselverklaring VVD (2008). Te downloaden via <http://irs.ub.rug.nl/dbi/52f9da0f4193c>.

Het liberalisme en de VVD: onderbelicht

Over het liberalisme en de VVD is in tegenstelling tot bijvoorbeeld de sociaaldemocratie en de Partij van de Arbeid (PvdA) minder literatuur verschenen. Gerrit Voerman (historicus en directeur van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) en Patrick van Schie stellen dat de geschiedschrijving over het Nederlands liberalisme is verwaarloosd ten opzichte van andere politieke stromingen, met name wat de twintigste eeuw betreft.¹² Daarnaast stelt Voerman dat vooral de geschiedschrijving over het Nederlandse liberalisme na Thorbecke uitgebreid dient te worden. Vooral die periode is door geschiedschrijvers verwaarloosd.¹³

Voerman wijst tevens op de geringe aandacht die de liberalen zelf hadden voor hun eigen politieke afkomst. De geschiedenis was voor hen geen pepmiddel, zoals dit wel is bij socialisten. Daarbij behaalden liberale groeperingen na de Eerste Wereldoorlog minder succes door de opkomst van de antirevolutionairen, de katholieken en de sociaaldemocraten. Voerman vermoedt dat de liberale stroming wellicht hierdoor een minder aantrekkelijk onderzoeksobject werd.¹⁴

Historicus Gerrit Taal (1925-1984) wees reeds in 1980 op het ontbreken van een instituut dat zich bezighoudt met de verzameling en verwerking van gegevens van het liberalisme als reden waarom minder onderzoek wordt gedaan naar deze ideologie.¹⁵ Voor de sociale geschiedenis bestaat in Amsterdam wel een dergelijk soort instituut.¹⁶ Daarnaast zijn delen van archieven van Nederlandse liberalen verloren gegaan in de Tweede Wereldoorlog, waardoor onderzoek naar de VVD moeilijker wordt.¹⁷

De geschiedschrijving over de VVD is inmiddels verbeterd en uitgebreid, maar staat nog niet op hetzelfde niveau als dat van andere politieke partijen. Het zal duidelijk worden dat deze thesis een toevoeging is op de reeds bestaande literatuur over de partij en over het liberalisme. Zeker in combinatie met het onderzoek van Freedon.

¹² P. van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking. Liberale partijpolitiek in Nederland 1901-1940* (Leiden 2005), 10; G. Voerman, *De geschiedschrijving van het politiek liberalisme. Bibliografie van de VVD en haar voorlopers* (Groningen 1992) 1.

¹³ Voerman, *De geschiedschrijving van het politiek liberalisme*, 1-4.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ G. Taal, *Liberale en radicalen in Nederland 1872-1901* (Den Haag 1980) 17.

¹⁶ Ibidem, 1.

¹⁷ P. van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking*, 9 ; Voerman, *De geschiedschrijving van het politiek liberalisme*, 5.

De verandering van het liberalisme van de VVD

Freeden toonde de ontwikkeling van het liberalisme door een overzicht in de tijd te geven van de groei van de ideologie. De ontwikkelingen en de veranderingen binnen de ideologie toonde hij door te wijzen op de historische context, op het discours en op de door de eeuwen heen gewijzigde liberale theorie.¹⁸ Het liberalisme is ontstaan als afzetbeweging tegen het feodaal systeem en de absolute vorsten. De ideologie heeft zich ontwikkeld en uitgebreid, waardoor het is uitgemond en verschillende stromingen. Ook deze stromingen blijven zich ontwikkelen en lenen zich voor diverse interpretaties over wat het ware liberalisme inhoudt. Dit toont dat de ideologie geen homogene of statische ideologie is. Hierbij moet worden gedacht aan de ontwikkeling van het klassiek liberalisme naar het sociaalliberalisme, aan het ontstaan van het neoliberalisme en aan het ontstaan van het deontologisch liberalisme. In hoofdstuk 1 worden deze ontwikkelingen van het liberalisme besproken.

Naast het liberalisme “in het algemeen” heeft de partijideologie van de VVD zich ook ontwikkeld. Dit stellen De Beaufort en Van Schie, maar dit is tevens te zien aan bijvoorbeeld de verschillende ontwikkelingen binnen de partij, wat de historici al opmerkten. Zo maakte de conservatieve VVD-leider Oud in 1963 plaats voor W.J. Geertsema (1918-1991) die een socialere politiek doorvoerde binnen de partij, waardoor de VVD een andere koers ging volgen.¹⁹ Daarbij spreken politicoloog J.W. en politiek journalist Kees Lunshof beide over het volksliberalisme dat Hans Wiegel (geb. 1941) in zijn VVD-jaren (1971-1982) de partij heeft gebracht.²⁰ Wiegel werd gezien als de partijleider die de VVD heeft veranderd, verpersoonlijkt en de politiek weer populair heeft gemaakt.²¹ Deze genoemde voorbeelden geven niet exact de liberale verandering van de VVD weer, maar geven wel de aanzet tot de conclusie dat er wel degelijk een verandering binnen het liberalisme van het VVD heeft plaatsgevonden. Deze verandering zal tevens blijken uit het onderzoek naar de beginselen van de partij dat in hoofdstuk 3 wordt behandeld.

¹⁸ Freedan en Stears, ‘Liberalism’, 329-347.

¹⁹ A. Vermeulen, *De liberale opmars. 65 jaar VVD in de Tweede Kamer* (Amsterdam 2013) 58.

²⁰ J.W. de Beus en P.B. Lehning, *Beleid voor de vrije samenleving: politiek-theoretische opstellen* (Meppel 1989) 106 ; K. Lunshof, *Van polderen en polariseren. Dertig jaar Nederlandse politiek* (Amsterdam 2004) 95.

²¹ J.W. de Beus en P.B. Lehning, *Beleid voor de vrije samenleving*, 106.

Het in kaart brengen van de ontwikkeling

Door in hoofdstuk 1 de ontwikkeling van het liberalisme te bespreken, wordt betoogd dat het liberalisme is veranderd. Door uit te gaan van de opvattingen van Freeden en door de net genoemde voorbeelden te volgen over de VVD-leiders en de opvattingen van De Beaufort en Van Schie, is het liberalisme van de VVD ook veranderd. In deze thesis zal deze ontwikkeling worden onderzocht en in kaart worden gebracht. Er wordt uitgegaan dat de politieke concepten, oftewel de beginselen van de partij een andere invulling hebben gekregen, waardoor de partijideologie is veranderd. De ontwikkeling van deze diverse invullingen zal worden onderzocht aan de hand van de volgende onderzoeksvraag: "Hoe heeft het liberalisme van de VVD zich sinds de oprichting in 1948 tot 1982 ontwikkeld?"

De onderzoeksperiode 1948-1982 is gekozen om de totstandkoming van de VVD en de beginselen te laten zien. Door bij de oprichting van de partij te beginnen kan op een goede wijze de ontwikkeling van de liberale beginselen worden laten zien. De periode loopt tot het ontstaan van het Akkoord van Wassenaar in 1982. Het hiervoor ontstane regeerakkoord van het kabinet-Lubbers I (1982-1986) en de aanzet tot het Akkoord van Wassenaar hebben beide invloed gehad op de invulling van de beginselen. Daarnaast werd in 1982 Hans Wiegel opgevolgd door Ed Nijpels.

De invulling van het liberalisme van de VVD wordt onderzocht aan de hand van de vier beginselen: vrijheid, sociale rechtvaardigheid, verantwoordelijkheid en verdraagzaamheid. Deze beginselen zijn in 1948 en in 1966 door de partij aangenomen als leidraad voor haar politiek.²² De historie van deze beginselen wordt in hoofdstuk 2 besproken. De historie van verdraagzaamheid wordt deel in hoofdstuk 2 en deels in hoofdstuk 3 besproken. De beginselen worden onderzocht aan de hand van drie methodes: ten eerste de tekstuele context: in welk discours worden ze gebruikt en hoe moet dat

²² Beginselverklaring VVD (1948), artikel 1. Te downloaden via <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c3f013a03ee7> ; Beginselverklaring VVD (1966), artikel 1. Te downloaden via <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c3f01bb18af1> ; In 1980 werd gelijkwaardigheid als vijfde beginsel aan het rijtje toegevoegd. Dit beginsel zal echter niet worden meegenomen in het onderzoek, omdat de periode van twee jaar te kort is om een goede conclusie te trekken over de ontwikkeling van het beginsel en de verandering op de partijideologie ; De beginselverklaringen en verkiezingsprogramma's van de VVD zijn allen verkregen via het DNPP. Per nieuwe bron wordt eenmalig de link erbij gezet waar deze bron te downloaden is. Daarna wordt ernaar beginselverklaringen als (bijvoorbeeld) Beginselverklaring VVD (1966), artikel 3.

worden opgevat? Ten tweede de historische context. In welke tijdsopvatting worden de beginselen gebruikt en hoe verschilt die opvatting tussen verschillende periodes? Welke omstandigheden kunnen de ontwikkeling van het beginsel beïnvloed hebben? Ten derde de liberale (filosofische) theorie. De theorie is tevens van belang, aangezien de heersende filosofische opvattingen binnen een bepaalde periode invloed kunnen hebben gehad op de invulling van de beginselen. Hiermee wordt de onderzoeksmethode van Freeden dus overgenomen.

Het bronnenonderzoek naar de ontwikkeling van de beginselen zal worden uitgevoerd aan de hand van verschillende bronnen: de verkiezingsprogramma's van de partij, de beginselverklaringen, artikelen uit het tijdschrift van de prof. mr. B.M. Teldersstichting *Liberaal Reveil*, de regeringsverklaringen van de kabinetten die in de periode zitting hebben gehad, de bijbehorende debatten en de debatten van de algemene beschouwingen. Deze bronnen geven een representatieve weergave van de ontwikkeling van de ideologie, omdat ze het liberalisme vanuit verschillende kanten belichten.

Een voorbeeld van het onderzoek is de invulling van vrijheid en sociale rechtvaardigheid. In 1948 werd vrijheid als het kostbaarste goed van de mens beschouwd door de VVD.²³ Later werd dit beginsel uitgebreid door het in een rangorde te zetten van geestelijke, staatkundige en maatschappelijke vrijheid, waarbij de geestelijke vrijheid voor de partij het belangrijkste was.²⁴ Een ander voorbeeld richt zich op sociale rechtvaardigheid. Die werd in 1948 onder andere verbonden aan sociale verzorging. Deze verzorging werd door de VVD van harte ondersteund en was noodzakelijk in het licht van de wederopbouw van Nederland na de Tweede Wereldoorlog. De VVD wilde deze koers echter in 1972 veranderen door de verslechterde economie en de hoge werkloosheid. Sociale maatregelen, zoals de kinderbijslag en de bijstand werden minder van belang voor de partij en hierop moest worden bezuinigd.²⁵ Hiermee werd het beginsel voor de partij minder belangrijk dan in de jaren daarvoor. In het kort geeft dit de ontwikkeling weer van de wens om veel sociale rechtvaardigheid naar de wens om sociale rechtvaardigheid in te perken.

²³ Beginselverklaring VVD (1948), artikel 4.

²⁴ Beginselverklaring VVD (1966), artikel 4.

²⁵ Verkiezingsprogramma VVD, 'Concept-urgentieprogramma 1972 van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie' (1972), punt 8c. Te downloaden via <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4fa9449584499>.

Toevoeging

Het onderzoek van deze thesis is om verschillende redenen een toevoeging op de bestaande wetenschappelijke literatuur over het liberalisme, over de VVD en over het liberalisme van de VVD. Ten eerste wordt de onderzoeksmethodiek van Freedon toegepast op een landelijke politieke partij, iets wat hij niet heeft gedaan. Hij heeft zich op de ideologieën in het algemeen gericht en niet op een partijideologie. Door dit wel te doen, wordt een lacune in de wetenschap opgevuld. Daarnaast bouwt dit onderzoek voort op De Beaufort en Van Schie die ervan uitgaan dat de VVD-beginselen zich hebben ontwikkeld. Zij brachten dit niet in kaart door de onderzoeksmethodiek van Freedon toe te passen. Door dit wel te doen, kan het onderzoek van de historici worden uitgebreid door in te gaan op de historische context van de beginselen, op het discours en op de liberale theorie. Hiermee wordt de opvatting dat vrijheid, verantwoordelijkheid, verdraagzaamheid en sociale rechtvaardigheid zijn veranderd en daarmee het liberalisme van de VVD, krachtiger neergezet.

Opbouw van het onderzoek

In het volgende hoofdstuk wordt de ontwikkeling van het liberalisme besproken. Hiermee wordt inhoud gegeven aan de stelling dat de liberale ideologie verschillende interpretaties kent en zich door de tijd heen heeft veranderd. In het tweede hoofdstuk wordt het liberalisme in Nederland behandeld. Daarbij wordt er dieper ingegaan op de oprichting van de VVD in 1948 en wordt de historie achter de aangenomen beginselen weergegeven. De historische weergave is nodig om vat te krijgen op waar de VVD voor staat, waar de partij vandaan komt en waar de beginselen op zijn gebaseerd. In het derde hoofdstuk wordt met inachtneming van de onderzoeksmethode van Freedon de ontwikkeling van de beginselen in kaart gebracht. In het laatste hoofdstuk komt de conclusie aan bod, waarin het onderzoek wordt samengevat en antwoord wordt gegeven op de hoofdvraag hoe het liberalisme van de VVD van 1948 tot 1982 is veranderd. Daarnaast wordt een aanzet gegeven tot verder onderzoek naar de beginselen van de VVD.

Hoofdstuk 1: Ontwikkeling van het liberalisme

In dit hoofdstuk wordt de ontwikkeling van het liberalisme als ideologie in kaart gebracht. Hierbij wordt begonnen bij het ontstaan van de ideologie en wordt geëindigd bij het deontologische liberalisme dat in de jaren zeventig van de twintigste eeuw ontstond.

Het ontstaan van het liberalisme

Freeden en politiek filosoof Marc Stears toonden de ontwikkeling van het liberalisme door een overzicht in de tijd te geven van de verandering van de ideologie. Het is ontstaan als afzetbeweging tegen het feodaal systeem en de absolute vorsten, maar het heeft zich ontwikkeld tot een ideologie die is uitgemond in verschillende stromingen die zich blijven doorontwikkelen.²⁶

Tijdens de Franse Revolutie werd liberale propaganda reeds gebruikt door de zelfbewuster geworden burgerij.²⁷ De term 'liberalisme' als aanduiding voor een politieke beweging is voor het eerst gebruikt in 1812 in Spanje. Rond 1840 werd de term in Europa verbonden aan verschillende politieke ideeën, zoals kiesrecht, gelijke politieke en wettelijke rechten voor alle individuen en een representatieve constitutionele houding. Door onder andere denkers als John Locke (1632-1704), Charles de Montesquieu (1689-1755), Jeremy Bentham (1748-1832), John Stuart Mill (1806-1873), John Rawls (1921-2002) en Robert Nozick (1938-2002) hebben deze kenmerkende liberale begrippen vorm gekregen.²⁸

Over het hoe en wanneer het liberalisme is ontstaan, voordat het als naam aan een politieke beweging werd verbonden, is menig debat gaande. Zo stelde econoom Paul Seabright dat het liberalisme reeds terug te vinden is ten tijde van het ontstaan van de landbouw, 5000 voor Christus. In die periode werden individuen gedwongen een vaste woonplek te creëren en wegen te vinden om te handelen en te leven met vreemden.²⁹ De filosoof G.B. Kerferd vond dat het liberalisme reeds bestond in het klassieke Griekenland en het oude Rome en dat liberale ideeën terug te vinden zijn in de werken van Aristoteles en Plato. Zij schreven beiden over verschillende opvattingen, als vrijheid, politieke gelijkheid en

²⁶ Freeden en Stears, 'Liberalism', 329-347.

²⁷ M. Wessels, *De liberalen. Schets van een politieke stroming* (Den Haag 1981) 69.

²⁸ Ibidem.

²⁹ P. Seabright, *The company of strangers* (Princeton 2004) 28.

democratie.³⁰ Politiek filosoof J. Gray zag Thomas Hobbes (1588-1679) en Baruch Spinoza (1632-1677) als enkele voorlopers van het liberalisme, maar bestempelen John Locke (1632-1704) als de ware grondlegger van deze politieke stroming. Zij stellen dat het liberalisme als politieke traditie dus pas is ontstaan in de zeventiende eeuw.³¹

John Locke putte inspiratie voor zijn geschriften uit de Verlichting, de Engelse burgeroorlogen (1642-45, 1648-49, 1651) en de *Glorious Revolution* (1688-89). In die tijd werd het liberalisme (nog) niet aan een politieke beweging verbonden, maar stond de term voor afzetting tegen absolute vorsten en voor de strijd om het verkrijgen van een parlementaire democratie. Locke gebruikte deze genoemde opvattingen voor zijn theorie over een samenleving van vrij geboren individuen met gelijke wettelijke en politieke rechten en zijn ideeën over eigendom.³²

In de achttiende eeuw publiceerde Charles de Montesquieu zijn visie op een machtscheiding die machtsmisbruik van absolute vorsten moest voorkomen. In zijn werk *De l'Esprit des Lois* (1748) introduceerde hij deze 'Trias Politica'. Hierin kwam een op vrijheid gericht politiek denken naar voren. Zijn ideeën werden gepropageerd tijdens de Franse Revolutie en werden aan het eind van deze Revolutie in praktijk gebracht, in de vorm van een wetgevende macht, een uitvoerende macht en een rechtsprekende macht. Deze machtscheiding is eind achttiende eeuw tevens opgenomen in de Grondwet van de Verenigde Staten (VS).³³ In Nederland is sinds 1848 sprake van machtspreiding, in plaats van machtscheiding. Hierbij ligt de uitvoerende macht bij de regering, maar de regering heeft ook medewetgevende macht. Daarbij ligt in Nederland de rechtsprekende macht in de handen van een beroepsgroep die van recht spreken het beroep hebben gemaakt en is deze macht verspreid over het Openbaar Ministerie en de zittende rechterlijke macht.³⁴

Jeremy Bentham vertegenwoordigde binnen het liberalisme de stroming van het utilitarisme. Hierin staat het grootst haalbare geluk/genot voor het grootste aantal mensen centraal. Elke handeling wordt getoetst aan dit uitgangspunt: hoe meer geluk iets oplevert, hoe beter het is. Als het doden of martelen van iemand veel mensen veel geluk oplevert,

³⁰ G.B. Kerferd, *The Sophistic Movement* (Cambridge 1981) 144.

³¹ J. Gray, *Liberalism* (Bristol, 1995) 9.

³² Ibidem, 13.

³³ J. van Putten, *Politieke stromingen* (Schiedam 1995) 47-48.

³⁴ Website Parlement & Politiek, http://www.parlement.com/id/vhnnmt7lidzx/trias_politica_machtscheiding_en, geraadpleegd d.d. 19 juli 2015.

wordt dit als juist geacht. Bentham stelde dat de mens vooral naar geluk streeft en niet naar individuele ontwikkeling. Het streven naar geluk vloeit voort uit de natuur van de mens. Volgens hem werd de mens beheerst door eigenbelang, wat zich uit in het vermijden van pijn en het opzoeken van genot.³⁵

Binnen het utilitarisme moet een individu naast geluk zijn eigen doeleindes na kunnen streven, zonder belemmeringen of inmenging vanuit de staat. Inmenging in het individuele domein, oftewel het privéleven is niet nodig. Deze vrijheid bestond bij het idee van het "niet doen". Dit wordt negatieve vrijheid genoemd. Een dergelijke gedachte staat tevens centraal binnen het klassiek liberalisme.³⁶ Het "niet doen" uitte zich verder in de opvatting over een zo minimaal mogelijke overheid. De staat moest zorgen voor een herverdeling van middelen, waardoor ieder individu was gegarandeerd van een minimumniveau. Het was verder aan het individu zelf om boven deze minimumgrens uit te stijgen en te zorgen voor een hoger niveau.³⁷

Binnen het ontplooiingsperspectief van John Stuart Mill stond net als in het utilitarisme genot centraal en gaat de mens vanuit zijn natuur op zoek naar geluk. Mill hechtte echter wel grote waarde aan individuele ontwikkeling. Deze ontplooiing droeg bij aan het geluk van het individu, zo stelde Mill. Daarbij diende wel rekening te worden gehouden met de ander en met de gemeenschap als geheel. Hieruit vloeiden plichten voort, waaraan het individu zich moest houden. Als het individu hieraan voldeed, werd het eigen geluk en die van de ander bevorderd. Het bevorderen van het geluk van de ander en van de gemeenschap als geheel was een groei in het eigen geluk, volgens Mill.³⁸ Daarbij stelde hij dat de staat de plicht had om het individu in zijn vrijheid te beperken. Daarnaast moest de staat zorgen dat het individu zich zo veel mogelijk kon ontplooien. Voor deze ontplooiing is een bepaald welvaartsniveau nodig, waar de staat, volgens Mill voor moest zorgen.³⁹

Verdere ontwikkeling van het liberalisme in de negentiende en twintigste eeuw

De negentiende eeuw was een bloeiperiode voor het liberalisme. Het ontwikkelde zich van een roep om grondrechten tot een theorie van economische en politieke organisatie en tot

³⁵ A, Heywood, *Political ideologies. An introduction* (New York 2007) 47.

³⁶ F. van Peperstraten, *Samenleving ter discussie. Een inleiding in de sociale filosofie* (Bussum 2007) 156.

³⁷ Ibidem, 151-152.

³⁸ Ibidem, 158-159.

³⁹ Ibidem, 151-152.

een concreet politiek programma voor alle bevolkingslagen. Deze ontwikkeling ontstond onder andere in Engeland gedurende de Industriële Revolutie. Deze revolutie had voor de rijke bevolking veel welvaart gebracht. Tegelijkertijd ging het voor het grootste gedeelte van de bevolking gepaard met de verspreiding van ziektes, armoede en sloppenwijken. De ongelijkheid die uit de Industriële Revolutie voortkwam, werd steeds moeilijker te negeren. De werkende klasse, oftewel de armere bevolking kreeg weinig betaald. Het werk moest uitgevoerd worden onder slechte condities en ook in het privéleven waren de levensomstandigheden slecht. Het geloof dat deze revolutie voor ieder individu welvaart en vrijheid met zich meebracht, brak bij veel Engelse liberalen langzaam af. Deze economische en sociale situatie zorgde voor kritiek op het destijds bestaande liberalisme.⁴⁰ Deze kritiek zorgde voor het ontstaan van nieuwe varianten van de ideologie, zoals het sociaalliberalisme. Sociaalliberalen vonden dat binnen het liberalisme de politiek van volledige staatsonthouding moest worden beperkt. Zij pleitten voor een sociale politiek, waarin de staat meer taken voor zijn rekening nam, zoals een wettelijke regeling van de arbeidsduur, betere arbeidsomstandigheden, scholing, betere gezondheidszorg en een meer gestuurde economie.⁴¹

Het door de Industriële Revolutie ontstane sociaalliberalisme ontstond in Nederland in 1870, volgens politiek historicus en genderonderzoeker Stefan Dudink. Hij stelde dat de liberale stroming opbloeide tussen de oprichting van het Comité ter bespreking der Sociale Quaestie in 1870 en het optreden van het kabinet van Pierson-Goeman Borgesius (Liberale Unie) dat regeerde van 1897 tot 1901.⁴² Borgesius (1847-1917) stond aan de wieg van nieuwe sociale wetten, zoals de Leerplichtwet uit 1900 en de Gezondheidswet uit 1901. De ontwikkelingen van de ideologie maakten duidelijk dat niet alleen het individu voorop stond, zoals in het klassiek liberalisme. De staat kon ervoor zorgen dat de ongelijkheden die werden gecreëerd door het kapitalisme werden rechtgetrokken. Het kabinet van Borgesius, zo betoogde Bert Wartena, heeft de weg vrijgemaakt voor de latere opbouw van de verzorgingsstaat.⁴³

De Eerste Wereldoorlog zorgde in Nederland en in de rest van Europa voor

⁴⁰ Heywood, *Political ideologies*, 53-54.

⁴¹ S. Dudink, *Deugdzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901* (Amsterdam 1997) 9-10.

⁴² Ibidem, 9.

⁴³ B. Wartena, *H. Goeman Borgesius (1847-1917) Vader van de verzorgingsstaat. Een halve eeuw liberale en sociale politiek in Nederland* (Amsterdam 2003) 4.

terughoudendheid in het geloof dat staatsvoorzieningen voordelen boden. Voor de liberalen waren de verkiezingen van 1918 echter geen overwinning. In 1917 was onder het kabinet-Van der Linden (1913-1918) het algemeen mannenkiesrecht tot stand gekomen. Dit was een verkiezingspunt van de liberalen. Hiermee verdwenen echter ook de kiesdistricten en de vele liberale groeperingen sloten zij aan bij de reeds bestaande landelijke partijen. Het nieuwe ledenaantal zorgde echter niet voor meer stemmen.⁴⁴ Dit verlies gaf wel de aanzet tot de besprekingen die moesten leiden tot vereniging van de diverse liberale groeperingen in Nederland.⁴⁵ Over de liberale groeperingen in Nederland en hun standpunten wordt verder gesproken in het volgende hoofdstuk.

Neoliberalisme

Tijdens het Interbellum kwam in Duitsland een nieuw soort liberalisme op: het neoliberalisme. In 1938 gebruikte de Duitse econoom en socioloog Alexander Rustöw (1885-1963) de term voor het eerst. Hij introduceerde de term om het liberalisme te redden, ofwel om een "liberalisme nieuwe stijl" te introduceren. Als kern van deze vernieuwde ideologie noemde hij termen als vrije prijsvorming, de rechtstaat, ondernemerschap, concurrentie en een staat die toeziet op de markteconomie.⁴⁶ Het nieuwe aan dit liberalisme was dat de staat een belangrijkere rol kreeg binnen de ordening van het economische leven, iets wat binnen het klassiek-liberalisme niet aan de orde is.⁴⁷ De term werd in de jaren dertig veelal door linkse liberalen gebruikt. Zij richtten zich op de heersende economische crisis en het idee dat een volledig vrije markt geen juist fenomeen was. Door de verslechterde economie van de jaren dertig was overheidsbemoediging met de markt noodzakelijk.⁴⁸

In 1986 stelde oud-directeur van de prof. mr. B.M. Teldersstichting K. Groenveld dat het neoliberalisme en staatsinterventie hand in hand ging met elkaar. Volgens hem kon de overheid voorwaarden scheppen voor een rechtvaardige samenleving. Groenveld stelde verder dat overheidsinterventie voor neoliberalen gewenst was in het kader van sociale rechtvaardigheid en vrijheid. Het zou voor hen geen bezwaar zijn als dat een aantasting zou

⁴⁴ Voerman, *De geschiedschrijving van het politiek liberalisme*, 21.

⁴⁵ P.G.C. van Schie, 'De liberale kijk op het verfleetsen van de SDAP. Over de kloof tussen LSP en SDAP', in: P.G.C. van Schie (red.), *Tussen polarisatie en paars. De 100-jarige verhouding tussen liberalen en socialisten in Nederland* (Kampen 1995) 52-68, 52.

⁴⁶ M. van Hees e.a., *Neoliberalisme. Een politieke fictie* (Amsterdam 2014) 21-23.

⁴⁷ Ibidem, 30.

⁴⁸ Patrick van Schie, 'Neoliberale nachtmerrie... Ontwaakt!', *S&D* 70, 6 (2013) 72-78, 73-75.

zijn op het individuele domein.⁴⁹

Een andere kijk op het neoliberalisme komt van politicoloog Andrew Heywood. Hij stelde dat het neoliberalisme, of ook wel het neoklassieke liberalisme, refereerde aan een herleving van het economisch liberalisme van de jaren zeventig van de twintigste eeuw. Volgens Heywood was "het doel" van het neoliberalisme het verkleinen van staatsinterventie en de groei van staatsbemoeyenis terug te dringen. Hij stelt dat deze liberale ideologie de meeste invloed heeft gehad in het Verenigd Koninkrijk (VK) en in de VS in de vorm van 'Thatcherism' en 'Reaganism'. Hij stelde verder dat dit neoliberalisme effect heeft gehad op liberale, socialistische partijen en conservatieve partijen. Daarbij benadrukte hij het marktfundamentalisme van neoliberalen. Heywood stelde dat deze liberalen de economische markt boven de overheid vonden staan en dat deze niet door de staat bestuurd mag worden. De overheid zou zich terug moeten trekken van de markt, aangezien de staat veel fouten kan maken, volgens Heywood.⁵⁰

Patrick van Schie, politiek filosoof Martin van Hees en Mark van de Velde (wetenschappelijk medewerker prof mr. B.M. Teldersstichting) stelden dat neoliberalen aan de wieg stonden van de sociale markteconomie. Deze economie wijst de politiek van laissez-faire, het volledig loslaten van de markt, af. Naar volledige overheidsbemoeyenis wordt niet gestreefd. Dit neoliberalisme staat wel voor minimale overheidsbemoeyenis met de markt. De markt moet dus wel enigszins worden beïnvloed, maar moet verder zo veel mogelijk worden losgelaten.⁵¹ In deze visie moeten bedrijven zoals de Nationale Spoorwegen of de wapenindustrie worden genationaliseerd.⁵² Van Schie, Van Hees en Van Velde stelden verder dat sinds de jaren zestig de term neoliberalisme in de vergetelheid kwam en als hedendaagse ideologie niet meer bestaat.⁵³

In 1986 stelde Groenveld echter dat de VVD in de jaren vijftig, zestig en zeventig wel degelijk door het neoliberalisme werd beïnvloed. Onder druk van de financieringsproblemen, de teruglopende economie en de oplopende werkloosheid werd het neoliberalisme door de partij losgelaten, zo stelde hij. De VVD maakte weer een terugkeer naar de klassiek-liberale beginselen die stonden voor meer markt en minder

⁴⁹ K. Groenveld, 'Het liberalisme in de VVD tussen Polen. Naar een herwaardering van het klassiek-liberalisme', *Liberaal Reveil* 27, 4 (1986) 120-123, 122.

⁵⁰ Heywood, *Political ideologies*, 52-53.

⁵¹ Van Hees e.a., *Neoliberalisme*, 11-18.

⁵² O.M. Hartwich, *Neoliberalism. The Genesis of a political swearword* (St. Leonard 2009), 17.

⁵³ Van Hees e.a., *Neoliberalisme*, 15-18.

overheid, zo betoogde hij.⁵⁴

Deontologisch liberalisme

In de jaren zeventig kwam het deontologisch liberalisme op. Deze ideologie werd geïntroduceerd door John Rawls in zijn boek *A theory of Justice* (1971). Eerder had hij al enkele voorstudies gepubliceerd. Binnen deze rechtvaardigheidstheorie uitte hij kritiek op het utilitarisme van Bentham (1748-1832) uit de negentiende eeuw. Rawls' grootste bezwaar tegen deze vorm van het liberalisme was de onverschilligheid tegenover de morele kwaliteit van de handeling. Het pijnigen van mensen werd door het utilitarisme goedgekeurd als dit zo veel mogelijk mensen geluk oplevert. Rawls wees dergelijke handelingen af.⁵⁵

In zijn theorie richtte hij zich voornamelijk op rechtvaardigheid: principes zijn rechtvaardig als zij zijn voortgekomen uit een rechtvaardige procedure, waarin iemand belangeloos, onafhankelijk en onwetend van iemands situatie handelt. Daarnaast stelde hij dat sociaaleconomische verschillen zijn toegestaan als deze ten goede komen aan de minstbedeelden.⁵⁶ Hij stelde verder dat de samenleving zich verantwoordelijk moest stellen voor een eventuele achterstand waar het individu geen invloed op heeft gehad. Hij verwachtte van de staat dat gelijke kansen werden verwezenlijkt door zorg te dragen voor werkgelegenheid, een aanvaardbaar minimuminkomen en toegang tot onderwijs en cultuur.⁵⁷

In 1974 reageerde Robert Nozick op Rawls' theorie. Zijn boek *Anarchy, state and utopia* greep terug op het klassiek liberalisme en op het idee van de minimale staat. Nozick stelde dat sociale herverdeling van eigendom onrechtvaardig is. Solidariteit mocht niet worden afgedwongen en moest uit het individu zelf voortkomen.⁵⁸ De rechtvaardigheidstheorie van Rawls en het idee van een minimale staat van Nozick geeft binnen de liberale theorie één van de ontwikkelingen van het liberalisme weer. Het is een ontwikkeling van zeer gewilde sociale rechtvaardigheid naar minder gewilde sociale rechtvaardigheid en zelfs het idee dat de staat dit niet mocht afdwingen. Een dergelijke ontwikkeling komt tevens voor in de beginselen van de VVD, zo zal blijken uit hoofdstuk3.

⁵⁴ Groenveld, 'Het liberalisme in de VVD tussen Polen', 123.

⁵⁵ F. van Peperstraten, *Samenleving ter discussie*, 162.

⁵⁶ Ibidem, 164-166.

⁵⁷ Ibidem, 167-168.

⁵⁸ Ibidem, 172.

Hoofdstuk 2: Liberalisme in Nederland

In dit hoofdstuk wordt het verloop van het liberalisme binnen de Nederlandse politiek behandeld. Er wordt begonnen bij Thorbecke om te eindigen bij de oprichting van de VVD. Daarbij is tevens aandacht voor de historie van de beginselen en voor de invulling van de beginselen door de verschillende liberale groeperingen.

Opkomst van het liberalisme

De politicus en staatsman Johan Rudolph Thorbecke (1798-1872) wordt gezien als een van de eerste liberalen van Nederland. Als partijloze liberaal werd hij in 1844 lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Door de historicus E.H. Kosmann wordt Thorbecke als een doctrinair liberaal aangeduid. De uit Frankrijk afkomstige term ‘doctrinair liberalisme’ was van origine een geuzennaam en kwam tijdens de Romantiek eind achttiende en begin negentiende eeuw tot stand. Als doctrinair liberaal richtte Thorbecke zich tegen wat hij zag als de autocratische regering van Koning Willem I (1772-1843). Het doctrinair liberalisme stond voor meer vrijheid, meer volksinvloed, openheid en onpartijdigheid; begrippen die terug zouden komen in de Grondwetwijziging van 1848.⁵⁹ Van Schie omschreef deze Grondwetwijziging als een liberaal monument.⁶⁰

De liberalen werden de belangrijkste groepering in het parlement toen Thorbecke in 1849 premier werd. Als doctrinair liberaal legde hij de nadruk op de wet. Dit was tevens een reactie op de politieke verhoudingen van het *Ancien Régime*. Thorbecke wilde de al heersende tradities van politieke representatie doorbreken door meer nadruk op openbaarheid te leggen en de politiek weer terug te brengen naar het parlement.⁶¹ Het liberalisme dat ontstaan is als afzetbeweging tegen het feodaal systeem en de absolute vorsten is dus terug te zien in de politiek van Thorbecke.

Net als in Engeland kwam door de Industriële Revolutie ook in Nederland de discussie op gang over de sociale problematiek. Deze problematiek veroorzaakte wrijving tussen de verschillende liberale groeperingen in het Parlement. In Nederland was het

⁵⁹ E.H. Kossmann, *Politieke theorie en geschiedenis* (Amsterdam 1987) 380-381.

⁶⁰ Van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking*, 23.

⁶¹ J. Drentje, ‘Thorbecke revisited’, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 126, 4 (2011) 3-28, 11-17.

sociaalliberalisme in opkomst en raakten de liberalen verdeeld over welke ideologische variant van het liberalisme ze moesten aanhangen. Rond 1870 ontstond hierdoor een scheiding tussen een behoudende en vooruitstrevende liberale stroming. Thorbecke sloot zich aan bij de eerstgenoemde groepering die stond voor het klassiek-liberalisme en zich richtte op het individu en op een zo minimaal mogelijke staat. Samuel van Houten (1837-1930) sloot zich aan bij de vooruitstrevende groepering.⁶²

Onder invloed van de sociale problematiek van het einde van de negentiende eeuw werd het liberalisme in Nederland dus socialer. Van Houten benadrukte naast het vrijheidsideaal van de liberalen tevens de sociale rechtvaardigheid. In de negentiende eeuw brachten de sociale liberalen wetten tot stand die de verbetering van de leef- en arbeidsomstandigheden inhielden. In 1874 kwam de eerste sociale wet tot stand op initiatief van Van Houten: het verbod op kinderarbeid. Een andere sociale maatregel was de invoering van de leerplicht in 1901.⁶³

Diverse liberale groeperingen

In 1885 besloten vijf liberale kiesverenigingen tot oprichting van de Liberale Unie (LU). Deze liberalen zagen vrijheid als hoofdbeginsel. De partij vulde dit in als persoonlijke vrijheid met de kanttekening dat sociale hervorming noodzakelijk was om de zwakkere individuen de kans op economische vrijheid te geven.⁶⁴ Tussen deze liberalen ontstond wederom verdeeldheid over sociale problematiek. Een aantal vooruitstrevende liberalen richtte op 17 maart 1901 de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) op. In 1908 trad Pieter oud toe tot deze partij. Voor de VDB was het vormen van een eigen identiteit lastig. Veel leden van de LU waren tevens vooruitstrevend, maar niet aangesloten bij de VDB. Deze leden zagen de afscheiding als tijdelijk en wilde de partij niet verlaten. Oud-VDB'er H.P. Marchant stelde dat de VDB zich had afgescheiden over een meningsverschil over het liberale vrijheidsbeginsel.⁶⁵ De partij wilde dat ieder individu zich persoonlijk kon ontwikkelen en dat de staat daarvoor sociale maatregelen moest treffen.⁶⁶ Dit is een visie die gekoppeld kon worden aan het ontplooiingsperspectief van John Stuart Mill (1806-1873). Volgens dit perspectief droeg zelfontwikkeling bij aan het geluk van de mens. Vrijheid tot zelf ontplooiing bevorderde

⁶² Wessels, *De liberalen*, 19.

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ De Beaufort en Van Schie, 'Vrijheid en vervolgens...', 141.

⁶⁵ H.P. Marchant, *De Vrijzinnig-Democratische Partij* (Baarn 1909) 30.

⁶⁶ Ibidem.

zowel de individuele als de sociale vooruitgang en diende daarmee het algemeen belang.⁶⁷

In 1906 verenigden de conservatieve liberalen zich in de Bond van Vrije Liberalen (BVL). Voor deze liberalen was persoonlijke vrijheid tevens het hoofdbeginsel.⁶⁸ Wederom was een liberale groepering gevormd. Ondanks de diverse opvattingen over vrijheid en sociale rechtvaardigheid kwamen de groeperingen tussen 1901 en 1913 wel tot samenwerking.⁶⁹

In 1921 werd de Vrijheidsbond opgericht, waarin de LU en de BVL waren opgegaan. De Vrijheidsbond (toen nog Liberale Staatspartij genoemd) pleitte voor een minimale staat en was tegen een actieve overheid. Dit laatste was wel één van de uitgangspunten van de VDB. De opvatting over een minimale staat is één van de centrale kenmerken van het klassiek-liberalisme.⁷⁰ De twee samengevoegde groeperingen konden zich vinden in het idee dat de (al dan niet gestuurde) vrije markt de basis moest vormen voor economisch herstel.⁷¹ De Vrijheidsbond hing tevens aan het beginsel van persoonlijke vrijheid. Beperking hiervan was toegestaan als 'door deze eerbiediging op de persoonlijke vrijheid van anderen en op het algemeen belang geen inbreuk worde gemaakt.'⁷² In de jaren dertig werd persoonlijke vrijheid steeds meer ingeperkt om het belang van de gemeenschap voorop te zetten. In die jaren voegde de Vrijheidsbond verantwoordelijkheidsbesef toe aan hun beginselverklaring. Verantwoordelijkheid betekende voor de partij de bewustwording van burgerplichten en bewustwording van de noodzaak van het optreden van een sterke overheid als de vrijheid door individuen te ruim wordt opgevat.⁷³

De economische crisis van de jaren dertig dwong de Vrijheidsbond dus het ideaal van staatsonthouding los te laten. Aan het eind van deze jaren had de partij de stap van het conservatievere liberalisme naar het socialere liberalisme gemaakt. Partijleider B.M. Telders (1903-1945) sprak in 1938 zelfs van sociale rechtvaardigheid als leidend principe en wees, net als het latere neoliberalisme, het economische *laissez-faire*-beginsel af. De term was

⁶⁷ Van Peperstraten, *Samenleving ter discussie*, 159-160.

⁶⁸ De Beaufort en van Schie, 'Vrijheid en vervolgens...', 141.

⁶⁹ Voerman, *De geschiedschrijving van het politieke liberalisme*, 20.

⁷⁰ Heywood, *Political ideologies*, 45.

⁷¹ R. Koole, *Politieke partijen in Nederland. Ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel* (Utrecht 1996) 282-284.

⁷² Beginselverklaring Liberale Staatspartij 'De Vrijheidsbond' (1929), 1. Te downloaden via <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4fa93171108d8>.

⁷³ Van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking*, 322-323 en 371-372.

volgens hem door anderen aan het liberalisme was toegeschreven.⁷⁴

Gedurende de Tweede Wereldoorlog verzetten alle liberale groeperingen zich tegen nazi-Duitsland. In het *Liberaal Weekblad* schreef Telders wekelijkse opiniestukken tegen dit regime. Dit moest hij bekopen met een arrestatie in december 1940 en met zijn dood in 1945. De Vrijheidsbond moest verder zonder de leider die de partij opnieuw gestalte had gegeven.⁷⁵ De partij werkte tijdens die oorlog samen met de VDB en andere grote partijen in het Politiek Convent. Ondanks de tegenstellingen voelden de liberalen zich eensgezind ten tijde van de bezetting. Ideologie was niet per se van belang. Het gevoel van verbondenheid door de gemeenschappelijke ervaring van onderdrukking en verzet ging des te meer een rol spelen.⁷⁶ Dit gevoel van verbondenheid tussen de politieke partijen zou na afloop van de Tweede Wereldoorlog voort blijven bestaan.

De Partij van de Vrijheid en de beginselen

Na de Tweede Wereldoorlog wilde een groep jonge liberalen afkomstig uit de Vrijheidsbond vernieuwing brengen binnen de Nederlandse politiek. Zij zochten tevergeefs toenadering tot de VDB. Deze partij zocht op haar beurt toenadering tot de sociaaldemocraten. Deze toenadering moest leiden tot een personalistisch-socialistische volkspartij. Hierop ging op 8 februari 1946 de VDB op in de nieuwe PvdA.

De jonge liberalen van de Vrijheidsbond en het hoofdbestuur bleven het verlangen houden om het politieke partijensysteem te heroriënteren. Zij zochten naar vernieuwing en vonden deze in directeur van de Heineken-brouwerij en medeoprichter van de Stichting van de Arbeid D.U. Stikker. Het streven was om een nieuwe partij op te richten met Stikker als leider. Hierop werd op 23 maart 1946 de Partij van de Vrijheid (PvdV) opgericht. Voor de oprichting van de partij werd op 12 maart 1946 een manifest gepubliceerd ter aankondiging van de oprichting van de PvdV. Het is opvallend dat in dit manifest de vier beginselen vrijheid, verantwoordelijkheid, verdraagzaamheid en sociale rechtvaardigheid allen worden

⁷⁴ Koole, *Politieke partijen in Nederland*, 289-290.

⁷⁵ Ibidem, 291.

⁷⁶ G. Voerman, 'Om de vrijzinnig-democratische erfenis. De verhouding tussen liberalen en socialisten in de jaren 1945-1952', in: P.G.C. van Schie (red.), *Tussen polarisatie en paars. De 100-jarige verhouding tussen liberalen en socialisten in Nederland* (Kampen 1995) 83-95, 84.

genoemd als leidraad van de politiek van de PvdV.⁷⁷ In de uiteindelijke beginselverklaring werd verdraagzaamheid niet meer genoemd. De beginselverklaring was sterk beïnvloed door Stikker. De nadruk werd gelegd op de sociale rechtvaardigheid die door samenwerking tussen werkgevers en werknemers bevorderd zou moeten worden.⁷⁸

Met de verkiezingen van 1946 in zicht werden vrijheid, sociale rechtvaardigheid en vernieuwing zeer belangrijk voor de politieke partijen. De invulling van het vrijheidsbegrip verschilde per partij. Bij de PvdV betekende vrijheid een beroep kunnen doen op de grondwettelijke vrijheden en de garantie van vrijheid van ondernemen.⁷⁹ Sociale rechtvaardigheid was belangrijk door onder andere de uitspraak van de na de Bevrijding opgerichte commissie-Van Rhijn. De commissie had officieel vastgesteld dat elke Nederlandse burger recht had op sociale zekerheid en dat het een plicht was van de staat om dit te garanderen. Het was voor de regering de taak om samen met de sociale partners te zorgen voor arbeidsrust, volledige werkgelegenheid en sociale zekerheid. Dit wordt ook wel het “keynesiaanse compromis” genoemd.⁸⁰

De oprichting van de VVD

De PvdV en de PvdA stonden lijnrecht tegenover elkaar. Door de linkse koers van de PvdA voelde Oud zich niet meer thuis binnen de partij en verliet de partij in het najaar van 1947. Oud plaatste een stuk in het *NRC Handelsblad* op 30 augustus 1947, waarin hij afstand nam van de PvdA en zich afvroeg of het tijd was voor een nieuwe politieke partij, waarin PvdA'ers, de PvdV en partijloze liberalen zich thuis konden voelen. Hierop kwamen Stikker en Oud met elkaar in contact en onderhandelden over een nieuwe partij. Tussen hen kwamen compromissen tot stand; de PvdV kreeg een nieuwe naam en er werd een nieuw beginselprogramma opgesteld. Met deze afspraken werd op 24 januari 1948 de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) opgericht. De Nederlandse liberalen waren voor het

⁷⁷ M. Westers, *Mr. D.U. Stikker en de naoorlogse reconstructie van het liberalisme in Nederland. Een zakenman in de politieke arena* (Utrecht 1988) 80-81.

⁷⁸ Beginselverklaring PvdV (1946), artikel 1. Te downloaden via <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c615d5f6aa43>.

⁷⁹ N. Beyens, *Overgangspolitiek. De strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2009) 244-245.

⁸⁰ H. de Liagre Böhl, ‘Consensus en polarisatie. De kwaliteit van de democratie 1945-2000’, in: Remieg Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-2012* (Amsterdam 2013) 283-351, 287.

eerste verenigd in één politieke partij.⁸¹

In de beginselverklaring van de VVD uit 1948 werden de beginselen vrijheid, verantwoordelijkheid en verdraagzaamheid opgenomen.⁸² Deze beginselen kwamen niet uit de lucht vallen. Het waren tevens de beginselen, waaraan de Vrijheidsbond vasthield, maar ook waaraan de PvdV vasthield.⁸³ Oud moest een beginselverklaring schrijven, waarin de aanhang van de PvdV zich herkende, die de partij kon accepteren en waarin geen beweging naar links mocht komen.⁸⁴ De benodigde steun van de partij zou anders wegvallen. Oud had deze steun ten zeerste nodig. Met deze uitgangspunten in het achterhoofd had hij een beginselprogramma opgesteld dat zelfs meer perspectieven bood dan het beperktere programma van de PvdV. Het overnemen van de beginselen was iets waar Oud niet omheen kon om de oprichting van de VVD te bewerkstelligen en om de benodigde steun van de PvdV te verkrijgen.⁸⁵

⁸¹ Wessels, *De liberalen*, 29.

⁸² Beginselverklaring VVD (1948), artikel 1.

⁸³ Beginselverklaring PvdV (1946).

⁸⁴ H.J.L. Vonhoff, *Liberalen onder één dak. VVD: 50 jaar liberale vereniging* (Den Haag 1998), 53.

⁸⁵ *Ibidem*.

Hoofdstuk 3: Ontwikkeling van de liberale beginselen

In dit derde hoofdstuk wordt per beginsel de ontwikkeling van het liberalisme van de VVD in de periode 1948 tot 1982 onderzocht door de historische context, het discours en de liberale theorie te onderzoeken.

Vrijheid

In de beginselverklaring van 1948 sprak de VVD over vrijheid als het meest kostbare goed van het individu. Een vrije menselijke geest zou de levenskracht van de maatschappij zijn. Een zo groot mogelijke geestelijke, staatkundige en maatschappelijke vrijheid voor allen werd door de partij gewenst. Onder geestelijke vrijheid verstond de partij de vrijheid om de eigen geloofsovertuiging te kiezen. Staatkundige en maatschappelijke vrijheid werden pas in 1966 door de partij toegelicht.⁸⁶

De VVD verbond vrijheid aan verantwoordelijkheid; ware vrijheid bestond alleen in samenhang met verantwoordelijkheid. Deze vrijheid ontstond door een evenwicht van maatschappelijke en individuele factoren. De partij doelde hiermee op de balans tussen de vrijheid van het individu, de vrijheid van de ander en op de regels die door de overheid werden opgelegd.⁸⁷ Voor ware vrijheid was democratie nodig en volgens de VVD kon alleen het liberalisme de benodigde vrijheid voor democratie bieden, het socialisme niet.⁸⁸ Onder het socialisme verstond de partij het collectiviseren van productiemiddelen in de handen van de staat. Het socialisme bracht volgens de VVD de geestelijke vrijheid, de rechtsstaat en de democratie in gevaar. Het zou zorgen voor een machtspositie van de staat die alle aspecten in het leven van het individu onderwerpt aan dwang.⁸⁹

In haar partijnaam en in het aannemen van vrijheid als een van haar eerste beginselen toont de VVD een afkeer van het socialisme en de PvdA. Partijvoorzitter Stikker betoogde in 1948 dat het socialisme en democratie niet samen konden gaan en stelde dat Stalin zijn communistische partij eveneens democratisch noemde, hoewel deze allesbehalve democratisch en vrij was. Volgens Stikker gingen het liberalisme, de vrijheid en de

⁸⁶ Beginselverklaring VVD (1948), artikel 4.

⁸⁷ Ibidem, artikel 5.

⁸⁸ Ibidem.

⁸⁹ De Beaufort en Van Schie, 'Vrijheid en vervolgens...', 154-155 ; Beginselverklaring VVD(1948), artikel 18.

democratie daarentegen wel goed samen.⁹⁰ Dergelijke uitspraken moeten in het licht van de Koude Oorlog worden gezien, waarbij Nederland aan de kant van de Verenigde Staten stond. Naast het feit dat het liberalisme en het socialisme ideologische tegenstellingen vertegenwoordigen, had die afkeer van de VVD voor het socialisme ook te maken met de toekenning van de Marshall-hulp door de Verenigde Staten (VS) aan de West-Europese landen. Als voorwaarde voor deze hulp moesten de hulpbehoevende landen het Verdrag van Brussel ondertekenen. Een verdrag dat als voorloper van de NAVO wordt beschouwd. Door het akkoord gaan met de voorwaarden van het Verdrag van Brussel kregen de VS een grote invloed op het buitenlandbeleid van Nederland.⁹¹

In de in 1952 geschreven toelichting op de beginselverklaring van de VVD werd door de partij gesteld dat vrijheid niet inhield dat een individu naar willekeur kon leven.⁹² De vrijheid was dus niet onbeperkt. Deze vorm van vrijheid werd reeds door John Stuart Mill geïntroduceerd. Hij accepteerde alleen minimale restricties op vrijheid, maar die restricties moesten gericht zijn op het voorkomen dat anderen schade werd toegebracht.⁹³

In 1962 werd opnieuw gesproken over de gedachte dat vrijheid geen ongebondenheid inhield: vrijheid moest geschieden binnen de wetten en regels van de democratie.⁹⁴ In het Liberaal Bestek 1962, de kijk van de partij op de grote lijnen van het liberalisme van die tijd, sprak Oud opnieuw over vrijheid als wezen van de democratie en stelde vrijheid en democratie aan elkaar gelijk.⁹⁵ Waar democratie eerst nodig was om vrijheid te waarborgen, waren vrijheid en democratie nu gelijk voor de partij. Daarnaast was vrijheid voor de VVD het verzekeren van geestelijke en maatschappelijke vrijheid. Met de geestelijke vrijheid werd opnieuw bedoeld op de vrijheid van religie, echter wel met de nadruk dat dit anderen in hun vrijheid niet mocht hinderen.⁹⁶ Door de ontzuiling die in die periode plaatsvond, is het goed te verklaren dat de partij veel waarde hechtte aan geestelijke vrijheid. Door een dergelijk standpunt in te nemen, kon de confessionele kiezer makkelijker aan de partij gebonden worden. Maatschappelijke vrijheid werd, zoals reeds gezegd, pas in 1966 toegelicht. Deze vrijheden moesten voldoende vrijheid op economisch

⁹⁰ Vermeulen, *De liberale opmars*, 11-13.

⁹¹ H. de Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie', 291.

⁹² VVD, *Toelichting op het beginselprogramma van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie* (Den Haag 1952) 9.

⁹³ Heywood, *Political ideologies*, 30.

⁹⁴ *Ibidem*, 16.

⁹⁵ VVD, *Liberaal bestek 1962. De grote lijnen van het hedendaagse liberalisme. Standpuntbepaling van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie* (Den Haag 1962), 7-11.

⁹⁶ *Ibidem*.

en politiek gebied waarborgen. Dit slaat weer terug op de vrijheid om zich als individu te kunnen ontplooiën in het beroeps- en bedrijfsleven.⁹⁷ Een voorbeeld van de vrijheid in het bedrijfsleven was de loonstijging van 14.5 procent in 1964. Op basis van de beginselen was de VVD geneigd het bedrijfsleven zo veel mogelijk vrijheid te bieden bij de bestaande loonontwikkeling. Met die vrijheid konden de vakbonden en individuele werkgevers echter niet omgaan, waardoor de lonen zo hard stegen, zo stelde de VVD.⁹⁸

In juni 1966 stelde de partij vrijheid in de nieuwe beginselverklaring wederom voor als het kostbaarste goed van de mens en werd gepleit voor een zo groot mogelijke geestelijke, staatkundige en maatschappelijke vrijheid voor ieder individu.⁹⁹ Nu rangschikte de VVD echter wel verschillende soorten vrijheden. Geestelijke vrijheid kwam op de eerste plaats.¹⁰⁰ Staatkundige vrijheid en maatschappelijke vrijheid kwamen pas daarna. Hierbij werd staatkundige vrijheid verbonden aan de democratie en maatschappelijke vrijheid aan samenwerking die gericht was op het bereiken van sociale rechtvaardigheid voor alle bevolkingsgroepen.¹⁰¹ Waarom een dergelijke rangschikking plaatsvond, werd door de partij verder niet toegelicht. Bij het verbinden van de ideologie aan deze beginselverklaring kan een verband worden getrokken tussen de ontplooiing van het individu en de geestelijke vrijheid. Zelfontplooiing stond bij het liberalisme hoog in het vaandel en ook bij de VVD stond individuele ontplooiing voorop. Voor deze ontplooiing is echter wel geestelijke vrijheid nodig. Als deze wordt ingeperkt, wordt ontplooiing tegengewerkt. Volgens Mill gaat dit het geluk van de mens tegen en dat moest worden voorkomen. Door het verbeteren van de ontwikkeling van het individu werd ook de ontwikkeling van de samenleving beter, zo stelde hij.¹⁰² De verbintenis van maatschappelijke vrijheid aan sociale rechtvaardigheid was in het licht van deze stellingname van Mill te verklaren: als ieder individu zich volledig kan ontplooiën, gaat de samenleving erop vooruit. Voor dergelijke ontplooiing was voor sommige individuen echter hulp van de overheid nodig en in die gevallen werd de sociale rechtvaardigheid van belang.¹⁰³

Het belang van vrijheid, met name de geestelijke vrijheid, werd in de

⁹⁷ Ibidem, 12.

⁹⁸ Wessels, *De liberalen*, 42.

⁹⁹ Beginselverklaring VVD (1966), artikel 4.

¹⁰⁰ Ibidem, artikel 5.

¹⁰¹ Ibidem.

¹⁰² Van Peperstraten, *Samenleving ter discussie*, 159-160.

¹⁰³ Ibidem.

verkiezingsprogramma's van 1971 en 1972 opnieuw voorop gesteld. Alleen individuen die vrij waren, konden zich werkelijk ontplooiën en gelukkig zijn.¹⁰⁴ Geestelijke vrijheid vroeg een zekere mate van materiële vrijheid, waardoor sociale rechtvaardigheid noodzakelijk werd.¹⁰⁵ Dit is opnieuw het standpunt, zoals Mill dat innam. Alhoewel het in 1952 reeds duidelijk was geworden dat de voorgestelde vrijheid van de VVD geen onbeperkte vrijheid inhield, werd in 1971 voor het eerst toegelicht waarom het individu beperkt moest worden. De partij sprak over de spanning tussen persoonlijke vrijheid en welzijn voor allen. Welzijn voor allen kon slechts bereikt worden door de inperking van materiële vrijheden. Om deze vrijheden in te perken moesten individuele vrijheden worden ingeperkt.¹⁰⁶

Wat de partij precies onder deze vrijheden verstond, werd niet toegelicht. Uit de verdere toelichting kan worden opgemaakt dat het om inperking van eigen vrijheid ging, doordat de overheid regulerend moest optreden om de welvaart te laten groeien. Van die welvaart konden alle individuen profiteren. Daarbij kon een stijgende welvaart de welzijnsproblemen van die tijd oplossen, zo stelde de partij. Welzijn stond dus voor de VVD voorop. Maar om dat te kunnen garanderen was een grotere welvaart nodig. Om dat laatste te creëren waren de inperkingen van materiële en individuele vrijheden noodzakelijk.¹⁰⁷ In 1971 was reeds gebleken dat de rijksuitgaven in de afgelopen jaren waren gestegen. Aan sociale voorzieningen, zoals de Werkloosheidswet, de kinderbijslag en de bijstand werd drie keer meer uitgegeven dan in 1962.¹⁰⁸ Hoewel sociale rechtvaardigheid moest blijven bestaan voor degenen die zich anders niet optimaal konden ontplooiën, moest in de rijksuitgaven worden gesnoeid. Daarnaast moesten vanuit de overheid meer regels komen, wat een inperking van de materiële vrijheid tot gevolg had.¹⁰⁹

Gebondenheid van het individu kwam in de beginselverklaring van 1976 opnieuw naar voren. De VVD sprak over inperking van individuele vrijheden als een wijze om materiële vrijheid te verwezenlijken. Nu werd echter geen verband gelegd tussen welvaart

¹⁰⁴ Verkiezingsprogramma VVD, 'Liberalen op nieuwe wegen. Verkiezingsprogramma 1971-1975 van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie' (1971), 1. Te downloaden via <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c3db0c12e627> ; Verkiezingsprogramma VVD, 'Concept-urgentieprogramma 1972 van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie' (1972), punt 3a.

¹⁰⁵ Verkiezingsprogramma VVD, 'Liberalen op nieuwe wegen. Verkiezingsprogramma 1971-1975 van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie' (1971), 1.

¹⁰⁶ Ibidem. 8.

¹⁰⁷ Ibidem, 3.

¹⁰⁸ Vermeulen, De liberale opmars, 97.

¹⁰⁹ Ibidem.

of welzijn. Wat wel werd toegevoegd, was de opvatting dat beperking van individuele vrijheid alleen toelaatbaar was ter verzekering van de vrijheid van anderen of als handhaving van de algemeen erkende zedelijke normen. De individuele vrijheid reikt zo ver als het punt waar de vrijheid van de ander begint, vond de VVD. Dit is opnieuw een uitbreiding van het vrijheidsbegrip. In deze gedachte is wederom John Stuart Mill te horen die sprak over de restricties die verbonden moeten zijn aan individuele vrijheid.¹¹⁰

De vrijheidsopvatting van de VVD is echter wel een uitspraak die op verschillende manieren geïnterpreteerd en bekritiseerd kan worden.¹¹¹ Waar stopt de eigen vrijheid en waar begint de vrijheid van een ander? Kritiek op dit vrijheidsbegrip kwam onder andere van J. Wessel in 1976. Hij vond het idee over vrijheid van de VVD te beperkt en te vaag. Volgens Wessel zou de partij het beginsel moeten concretiseren en zou vrijheid niet moeten worden voorgesteld als een statisch begrip: iets wat er eenmaal is en wat verder geen toelichting nodig heeft of wat niet veranderd.¹¹²

Wat inperking van de individuele vrijheid in 1976 voor de VVD inhield, werd niet toegelicht. De politieke situatie die in datzelfde jaar speelde rondom inperking van deze vrijheid richtte zich op de legalisering van abortus. In 1969 sprak toenmalig VVD-kamerlid Geertsema zich reeds voor legalisering van abortus.¹¹³ De publieke opinie stond eveneens positief tegenover deze legalisering. Hoewel de wetgeving nog niet bestond, werden vanaf begin jaren zeventig de eerste abortusklinieken geopend. De confessionelen verzetten zich eerst tegen deze ontwikkeling, maar beseften dat abortuswetgeving ook ten goede kwam van het ongeboren kind. Hierop kwam in 1972 het wetsvoorstel-Van Agt-Stuyt tot stand dat vroeg om nieuwe regels rondom de abortuswetgeving. Met de komst van het kabinet-Den Uyl in 1973 lag de weg vrij voor legalisering van abortus.¹¹⁴

Pas in 1976 bereikte de VVD en de PvdA een akkoord over deze legalisering. De Tweede Kamer stemde hiermee in op 29 september van dat jaar, maar de VVD-fractie van de Eerste Kamer stemde tegen. Oud-minister van Justitie C.H.F. Polak had ernstig juridische bezwaren tegen het voorstel. Het voorstel is zonder overleg met de Eerste Kamer-fractie tot

¹¹⁰ Heywood, *Political ideologies*, 30.

¹¹¹ Beginselverklaring VVD (1976), artikel 4. Te downloaden via <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4f9811ec9d12f>.

¹¹² J. Wessel, 'Liberalisme en partijvorming op liberale grondslag', *Liberaal Reveil* 17, 3 (1976) 7-10, 7.

¹¹³ F. Korthals Altes, 'Haya van Someren. De geïnspireerde liberale aanvoester', in: W.J.A. van den Berg e.a., *Kopstukken van de VVD. 16 biografische schetsen* (Houten 1988) 91-108, 105.

¹¹⁴ J.C. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam/Meppel 1995) 174-175.

stand gekomen en dat schoot Polak in het verkeerde keelgat.¹¹⁵ Het voorstel belandde daarmee in de prullenbak. In het kader van vrijheid waar de VVD veel waarde aan hechtte, is het opmerkelijk dat een liberale partij tegen de liberalisering van abortuswetgeving stemde. Als reactie hierop werd in het verkiezingsprogramma van 1977 opgenomen dat abortus naar eigen inzien wel of niet uitgevoerd mag worden; met andere woorden, dat het individu hier zelf over mag beslissen.¹¹⁶ Hiermee moest de discussie gesloten blijven.¹¹⁷ Het zou tot 1980 duren, voordat abortus gelegaliseerd zou worden.¹¹⁸

Bestek '81, de regeringsverklaring van het kabinet-Van Agt I (1977-1981), bestaande uit het Christen-Democratisch Appèl (CDA) en de VVD, de beginselverklaring van 1980, het Liberaal Manifest van 1981 en de verkiezingsprogramma's van 1977 en 1981 brachten geen verandering in de zienswijze op vrijheid en brachten tevens geen andere vrijheidsconcepten. In de beginselverklaring van 1980 werd vrijheid wel als eerste beginsel genoemd en werd er tevens een apart artikel aan gewijd. In datzelfde jaar ontstond opnieuw kritiek op het vrijheidsbegrip van de VVD. Toenmalig D66-kamerlid E. Wessel-Tuinstra stelde dat dit begrip te statisch was en dat vrijheid niet nader werd ingevuld. Volgens haar bracht dit statische vrijheidsbegrip onvrijheid met zich mee. Wat dat inhield, lichtte zij niet toe.¹¹⁹ Ondanks de kritiek op de opvattingen van de VVD over vrijheid, veranderde de partij de gedachtegang over het beginsel niet. 1982 bracht opnieuw geen verandering in de ontwikkeling van haar vrijheidsbegrip.

De ontwikkeling van vrijheid in de periode van 1948-1982 is moeilijk vast te stellen. Het beginsel werd door de jaren heen aan meerdere concepten gekoppeld en werd gerangschikt in verschillende soorten vrijheden, waarbij de ene soort belangrijker was dan de andere. Hoewel de VVD het beginsel van groot belang achtte, erkende de partij dat er restricties nodig waren om ieder individu in vrijheid te kunnen laten leven.

¹¹⁵ Korthals Altes, 'Haya van Someren', 105.

¹¹⁶ Verkiezingsprogramma VVD, 'Vrijheid werk samenwerking' (1977), 11. Te downloaden via <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c3db35e403c7>.

¹¹⁷ Korthals Altes, 'Haya van Someren', 105.

¹¹⁸ Vermeulen, De liberale opmars, 112.

¹¹⁹ E. Wessel-Tuinstra, 'Liberalisme in Nederland', *Liberaal Reveil* 21, 3 (1980) 32-40, 36.

Sociale rechtvaardigheid¹²⁰

De jaren na de Tweede Wereldoorlog stonden in het teken van wederopbouw en economisch herstel. Om Nederland er weer bovenop te helpen was nauwe samenwerking tussen de politieke partijen noodzakelijk. Ideologie was niet zo zeer van belang. Alle partijen waren akkoord gegaan met een diepgaand overheidsingrijpen. Overheidsinterventie was noodzakelijk voor een stabiele economische groei en een goed sociaal zekerheidsstelsel. 'Het gemeenschappelijk project had zich min of meer onbedoeld uitgestrekt tot de te verwezenlijken welvaarsstaat', aldus historicus B.F.M. Otten.¹²¹

De benodigde overheidsinterventie werd door de VVD in 1948 niet besproken. De partij sprak wel over de verwezenlijking van sociale rechtvaardigheid door samenwerking in onderling overleg van alle bevolkingsgroepen. Hiervoor moesten op sociaal gebied door de overheid instellingen in het leven worden geroepen die een verantwoordelijk beleid van werkgevers en werknemers verzekerden.¹²² Dit stelde de PvdV al in 1946 ook in haar beginselverklaring. Daarnaast stelde de VVD dat individuen sociale verzorging behoren te krijgen als zij lijden onder armoede en gebrek door omstandigheden waar zij zelf niks aan konden doen.¹²³ Hier pleitte Rawls in 1971 tevens voor.¹²⁴ Dit is een voorzichtige verwijzing naar sociale rechtvaardigheid als overheidstaak, maar de partij wil zich in deze beginselverklaring vooral richten op het liberalisme en niet zo zeer op de overheidsinterventie die in de komende jaren noodzakelijk was.

Alhoewel de VVD een afkeer toonde voor de groei van de welvaartsstaat, ondernam de partij weinig om de sociale voorzieningen af te breken. De VVD snapte de noodzaak van de sociale voorzieningen en de overheidsinterventie. Het is tegenstrijdig dat de partij deze afkeer toonde, maar toch instemde met de uitbreiding van de verzorgingsstaat.¹²⁵ Voor een

¹²⁰ Sociale rechtvaardigheid werd door de PvdV en de VVD eerst sociale gerechtigheid genoemd. In 1962 had de VVD het over rechtvaardig als het over sociale rechtvaardigheid ging. Sinds 1978 wordt het door de partij sociale rechtvaardigheid genoemd om het begrip een modernere naam te geven. In deze thesis zal ik het laatstgenoemde overnemen, aangezien het beginsel door de jaren heen niet anders is ingevuld door andere benamingen.

¹²¹ B.F.M. Otten, 'Verbreekt de rode boeien. Het antisocialisme van de VVD in de jaren 1952-1959', in: P.G.C. van Schie (red.), *Tussen polarisatie en paars. De 100-jarige verhouding tussen de liberalen en socialisten in Nederland* (Kampen 1995) 97-114, 99-100.

¹²² Beginselverklaring VVD (1948), artikel 4 ; Hierbij werd bedoeld op de publiekrechtelijke bedrijfsorganisaties (PBO's) en de bijbehorende discussie. Deze discussie wordt in de volgende paragraaf over verantwoordelijkheid toegelicht.

¹²³ Ibidem, artikel 19.

¹²⁴ Van Peperstraten, *Samenleving ter discussie*, 164-166.

¹²⁵ P. Lucardie, *Nederland stromenland. Een geschiedenis van de politieke stromingen* (Assen 1992) 49.

liberale partij was het echter lastig om uit te leggen wat liberaal was aan dit overheidsingrijpen. De Beus stelde dat de partij het wel probeerde om deze interventie te verklaren door terug te vallen op de beginselen sociale rechtvaardigheid, vrijheid en verantwoordelijkheid. De liberale visie op de interventie bleef echter achter.¹²⁶ Groenveld stelde echter dat voor neoliberalen overheidsinterventie gewenst was.¹²⁷ De VVD stemde in 1955 onder andere in met de invoering van de Algemene Ouderdomswet (AOW). In 1962 stelde de VVD dat sociale rechtvaardigheid één van de drie doeleindes was die nagestreefd moest worden om de democratie te laten bloeien.¹²⁸ De partij stelde dat het '...einddoel van alle voorzieningen dient te zijn het sterker maken van de individuele mens. Daarom hebben de liberalen altijd van harte meegewerkt aan de opbouw van onze huidige sociale wetgeving, waarop Nederland trots kan zijn.'¹²⁹

Hoewel de VVD sociale politiek (niet altijd van harte) steunde, stond de partij onder het bewind van Oud bekend als rechts en conservatief. De jongerenafdeling van de partij, de Jongeren Organisatie Vrijheid en Democratie (JOVD) uitte hier meermaals kritiek op. In 1962 stelde de JOVD dat de VVD zich socialer op moest stellen en toenadering moest zoeken tot de PvdA in plaats van zich zo sterk af te zetten tegen de socialisten.¹³⁰ In datzelfde jaar werd het Liberaal Democratisch Centrum (LDC) opgericht met als doel de partij in een progressievere, linkere richting te sturen.¹³¹ Oud heeft politieke samenwerking met de PvdA en daarmee een linkere politiek echter altijd uitgesloten, maar langzamerhand werd zijn positie binnen de VVD onhoudbaar. In 1963 trad hij af en werd opgevolgd door Edzo Toxopeus (1918-2009). Kort daarop ruilde hij het fractievoorzitterschap in voor een ministerspost in het kabinet-De Quay (1959-1963). Toxopeus werd opgevolgd door W.J. Geertsema, die de linkervleugel binnen de VVD vertegenwoordigde.¹³² De VVD onder leiding van Toxopeus en Geertsema stelde zich vooruitstrevender en progressiever op dan de VVD van Oud. De liberalen wilden blijven meewerken aan de uitbouw van de verzorgingsstaat,

¹²⁶ J.W. de Beus en P.B. Lehning, *Beleid voor de vrije samenleving*, 93.

¹²⁷ Groenveld, 'Het liberalisme in de VVD tussen Polen', 122.

¹²⁸ VVD, *Liberaal bestek 1962. De grote lijnen van het hedendaagse liberalisme. Standpuntbepaling van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie* (Den Haag 1962) 11-12.

¹²⁹ *Ibidem*, 21.

¹³⁰ J.M.M.J. Clerx en R.J.J. Stevens. 'Polarisatie als ideologisch surrogaat. De nieuwe antithese VVD-PvdA 1959-1971', in: P.G.C. van Schie (red.), *Tussen polarisatie en paars. De 100-jarige verhouding tussen liberalen en socialisten in Nederland* (Kampen 1995) 115-126, 119.

¹³¹ *Ibidem*, 119.

¹³² Vermeulen, *de liberale opmars*, 58.

zolang de welvaart van het land het zou toelaten.¹³³

De jaren zestig stonden bekend om de snel stijgende welvaart. Deze jaren stonden echter ook bekend om veel rumoer, demonstraties, revoluties en ontzuiling. Ondernemers maakten veel winst, arbeiders kregen hogere lonen en voor bejaarden en werklozen werden de voorzieningen sterk verbeterd. Met het stijgen van de lonen stegen ook de belastingen, zodat de overheid meer te besteden had en de sociale voorzieningen verbeterd en uitgebreid konden worden.¹³⁴

De progressievere politiek en de groei van de sociale voorzieningen kwamen in de beginselverklaring van 1966 duidelijk naar voren. In die verklaring werd gepleit voor een grotere rol van de overheid en om meer collectieve maatregelen in de vorm van sociale verzekeringen en overheidsvoorzieningen.¹³⁵ De partij koppelde maatschappelijke vrijheid aan sociale rechtvaardigheid. Deze vorm van vrijheid kon slechts bestaan door samenwerking die gericht was op het bereiken van sociale rechtvaardigheid voor alle bevolkingsgroepen.¹³⁶ Wat de partij hieronder verstond, werd niet toegelicht. Het beginsel werd verder gekoppeld aan ontwikkelingshulp. De partij had zich reeds in 1962 uitgesproken over deze hulp. Daarin bleef de omvang van de hulp of hoe de hulp ingevuld moest worden onduidelijk. De VVD stelde dat de welvarende en technisch ontwikkelde landen de helpende hand moesten bieden aan landen die ontwikkelingshulp nodig hadden.¹³⁷ In 1966 vond de partij dat de hulp gericht moest zijn op de ontplooiing van de eigen krachten van de bevolking van de gebieden die hulpbehoevend waren.¹³⁸

De roerige jaren zestig zorgden tevens voor discussies over armoede, oorlog en onderdrukking. In deze jaren ontstond de Derdewereldbeweging die pleitte voor ontwikkelingshulp. Een moreel motief hiervoor was de opvatting dat de politiek de medemens niet mag laten stikken en hulp moet bieden aan de onderklasse van de samenleving. Volgens een rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) uit 2010 was ontwikkelingshulp een politiek compromis: voor de klassiek liberalen betekende deze hulp het tegengaan van de onderdrukte klasse, voor de christendemocraten was het een vorm van naastenliefde en voor de socialisten een vorm van solidariteit. Het

¹³³ Wessels, *De liberalen*, 44.

¹³⁴ Lucardie, *Nederland stromenland*, 52.

¹³⁵ Vonhoff, *Liberalen onder een dak*, 58.

¹³⁶ Beginselverklaring VVD (1966), artikel 5.

¹³⁷ VVD, *Liberaal bestek 1962*, 28.

¹³⁸ Beginselverklaring VVD (1966), artikel 12.

was voor de politieke partijen om de genoemde redenen dus een logische stap om ontwikkelingshulp te bieden, aldus de WRR.¹³⁹

De politieke opvattingen waren met de groei van de verzorgingsstaat aan het eind van de jaren zestig en begin jaren zeventig naar links opgeschoven.¹⁴⁰ Het VVD-verkiezingsprogramma van 1971 weerspiegelde de idealen van de progressieve verzorgingsstaat.¹⁴¹ Hierin werd gepleit voor een structurele verhoging van de AOW. Die moest gelijk gesteld worden aan het minimum nettoloon.¹⁴² Sociale rechtvaardigheid werd in dit programma gekoppeld aan geestelijke en materiële vrijheid en niet aan maatschappelijke vrijheid. Materiële vrijheid was een vereiste voor ware geestelijke vrijheid. De zekerheid van de eerstgenoemde vrijheid vroeg om sociale rechtvaardigheid.¹⁴³

In 1972 bleek echter dat de overheidsuitgaven sterk waren gestegen. Dit kwam vooral door de uitgaven aan sociale voorzieningen, zoals de kinderbijslag, de werkloosheidswet en de AOW.¹⁴⁴ Daarnaast was de werkloosheid in 1971 en 1972 sterk gegroeid. Het verkiezingsprogramma van 1972 gaf een andere koers aan: het roer moest om. De liberalen hadden al die jaren meegewerkt aan de opbouw en groei van de verzorgingsstaat, maar met de werkloosheidscijfers en de economische cijfers in het achterhoofd werd het voor de partij minder aantrekkelijk om hier medewerking aan te blijven verlenen. Er moest worden bezuinigd.¹⁴⁵

In het verkiezingsprogramma van 1972 werd sociale rechtvaardigheid naar de achtergrond geschoven en speelde geen prominente rol meer, zoals het in de jaren zestig wel had gedaan. Als beginsel was het voor de partij nog wel van belang. Nog steeds moesten risico's die de mens zelf niet kon dragen door goede sociale voorzieningen worden opgevangen. Hierin is tevens Rawls terug te horen die in 1971 publiceerde over gelijke opvattingen.¹⁴⁶ Daarnaast pleitte de partij opnieuw voor optrekking van de AOW. Het eventueel verhogen of uitbreiden van andere sociale maatregelen kwam niet aan bod. Wat wel aan bod kwam, was het bezuinigen op bepaalde maatregelen, zoals het korten op de

¹³⁹ Rapport WRR, 'Minder pretentie, meer ambitie. Ontwikkelingshulp die verschil maakt' (Amsterdam 2010), 37.

¹⁴⁰ Wessels, *De liberalen*, 45.

¹⁴¹ *Ibidem*, 52.

¹⁴² Verkiezingsprogramma VVD, 'Liberalen op nieuwe wegen. Verkiezingsprogramma 1971-1975 van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (1971)', 32.

¹⁴³ *Ibidem*, 1.

¹⁴⁴ Vermeulen, *De liberale opmars*, 97.

¹⁴⁵ Wessels, *De liberalen*, 56.

¹⁴⁶ Van Peperstraten, *Samenleving ter discussie*, 167-168.

kinderbijslag.¹⁴⁷ Bezuinigen en terugdringen van de collectieve maatregelen wonnen aan belang. Sociale voorzieningen waren wel noodzakelijk, maar moesten minder gaan kosten.¹⁴⁸

Het kabinet-Den Uyl (1973-1977) stond onder druk van de oliecrisis van 1973, waardoor de Nederlandse welvaart afnam, de werkloosheid steeg en de inflatie opliep. Dit ging tevens gepaard met hogere overheidsuitgaven. Het kabinet kon de loonkostenstijging enigszins in de hand houden, maar de kosten voor de sociale voorzieningen bleven stijgen. Dit had mede te maken met de koppeling van deze sociale maatregelen aan het minimumloon.¹⁴⁹

De VVD-beginselverklaring van 1976 toonde opnieuw het verminderde belang van sociale rechtvaardigheid. De partij stelde wel dat collectieve maatregelen nodig waren via een stelsel van sociale verzekeringen tegen risico's en kosten voor individuen.¹⁵⁰ Voor een uitbreiding van maatregelen of voor de groei van de verzorgingsstaat werd echter niet gepleit. Geertsema stelde in 1976 dat het tijdperk van liberale initiatieven op het gebied van sociale rechtvaardigheid was verdwenen. Hij wenste meer daadkracht van de partij op het gebied van sociale maatregelen en stelde dat de partij zich hier op moest gaan richten en het niet naar de achtergrond moest verschuiven.¹⁵¹

De VVD gaf echter geen gehoor aan de oproep van Geertsema. In 1977 bedroeg het financieringstekort van de overheid 15 miljard gulden. De economie stond er slecht voor en er heerste hoge werkloosheid. Er moest bezuinigd worden op de overheidsuitgaven en de sociale uitgaven moesten worden gekort. In het verkiezingsprogramma van de VVD uit 1977 werd gepleit voor een loskoppeling van de sociale uitkeringen en het minimumloon. De partij maakte zich in eerste instantie nog hard voor deze koppeling. De partij stelde wel dat sociale zekerheid onmisbaar was en zeker van belang was. De VVD was echter voorstander voor een herwaardering van het pakket van sociale voorzieningen.¹⁵²

Na de verkiezingen van 1977 nam VVD deel aan het kabinet-Van Agt I, waarin Wiegel minister van Binnenlandse Zaken en vicepremier werd. Het kabinet stelde zich tot doel de Nederlandse economie te herstellen en de werkloosheid terug te dringen. Wiegel wilde 'puin

¹⁴⁷ Verkiezingsprogramma VVD, 'Concept-urgentieprogramma 1972 van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie' (1972), punt 8c.

¹⁴⁸ Lucardie, *Nederland stromenland*, 72.

¹⁴⁹ *Ibidem*, 58.

¹⁵⁰ Beginselverklaring VVD (1976), artikel 15.

¹⁵¹ W.J. Geertsema, 'Liberalisme en partijvorming op liberale grondslag', *Liberaal Reveil* 17, 3 (1976) 11-14, 14.

¹⁵² Verkiezingsprogramma VVD, 'Vrijheid werk samenwerking (1977)', 4-5.

ruimen' na jaren van socialistisch bewind.¹⁵³ Dit is een duidelijk verschil met de instelling van Geertsema die eerder pleitte voor meer sociale voorzieningen. In 1978 kwam het kabinet-Van Agt I met Bestek '81, waarin de te volgen kabinetskoers was uitgestippeld en waarin een stevig bezuinigingspakket centraal stond. In dit regeerakkoord stond het terugdringen van de werkloosheid en de inflatie voorop.¹⁵⁴ Het akkoord stond tevens voor herziening op de groei van de overheidsuitgaven, van de gezondheidszorg en van de sociale zekerheid. De verhoging van de sociale uitkeringen werd beperkt.¹⁵⁵

Op het bezuinigingsprogramma kwam stevige kritiek, zowel vanuit de maatschappij als vanuit de linkervleugel van het CDA. De gewenste bezuinigingen kwamen niet altijd tot hun recht en vonden niet altijd gehoor. Eind 1979 was de bodem van de schatkist in zicht. Minister van Financiën Frans Andriessen (CDA) wilde vasthouden aan het regeerakkoord en de bezuinigingen doorzetten, maar de overige ministers durfden dit niet aan. Andriessen trad hierop in februari 1980 af.¹⁵⁶ In datzelfde jaar bleek dat de groei van de werkloosheid tot een einde was gekomen. De inflatie was beperkt gebleven en de loonontwikkeling bleef binnen de wensen van het kabinet.¹⁵⁷ Helaas groeide in de loop van 1980 de werkloosheid weer. Dit was mede te wijten aan de stijgende energieprijzen door de tweede oliecrisis van 1979.¹⁵⁸

In 1980 bracht de VVD een nieuwe beginselverklaring uit. De partij sprak over materiële vrijheid die vanuit sociale rechtvaardigheid moest ontstaan.¹⁵⁹ Nog steeds is het beginsel een ondergeschoven kindje voor de partij. Uit het Liberaal Manifest van 1981 bleek opnieuw het verminderde belang van het beginsel. Er werd gesteld dat sociale rechtvaardigheid zeker verbonden is met het liberalisme, maar dat het streven naar dit beginsel niet mocht leiden tot verdwijning van het besef van individuele verantwoordelijkheid.¹⁶⁰ In dat jaar werden tevens de resultaten zichtbaar van het kabinet-

¹⁵³ A.D. Huysman, 'H. Wiegel. Maakte van de VVD eerst recht een volkspartij', in: W.J.A. van den Berg e.a., *Kopstukken van de VVD. 16 biografische schetsen* (Houten 1988) 109-121, 117.

¹⁵⁴ HTK, 1977-1981, 15081, nrs. 1-2, Hoofdlijnen van het financiële en sociaal-economische beleid voor de middellange termijn (Bestek '81), 3-207, 5.

¹⁵⁵ *Ibidem*, 7-8.

¹⁵⁶ Vermeulen, *De liberale opmars*, 132-133.

¹⁵⁷ Wessels, *De liberalen*, 64.

¹⁵⁸ *Ibidem*.

¹⁵⁹ Beginselverklaring VVD (1980), artikel 5. Te downloaden via <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c3f0273046c4>.

¹⁶⁰ Liberaal Manifest VVD, 'Liberaal Manifest 1981, Volkspartij voor Vrijheid en Democratie' (1981), 4. Te downloaden via <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c3f040ae5b60>.

Van Agt I. Het CDA en de VVD hadden met “succes” gesnoeid in het sociale verzekeringsstelsel: de uitgaven aan de sociale maatregelen waren verminderd.¹⁶¹ Dit succes werd meegenomen in het verkiezingsprogramma van 1981: de vermindering van de overheidsuitgaven stond centraal, want de economie stond er nog slecht voor. Het verbeteren van de Nederlandse economie zou nogmaals moeten gebeuren door bezuinigingspolitiek en het goedkoper maken van sociale maatregelen.¹⁶²

Op 8 september 1982 vonden vervroegde verkiezingen plaats, nadat het kabinet-Van Agt II was gevallen. De economie was nog zwak. Het financieringstekort was opgelopen tot 12 procent.¹⁶³ Het verkiezingsprogramma van 1982 sprak tevens over het gezond maken van de economie. De sociale uitkeringen moesten wederom verlaagd worden. Er werd gepleit om kinderbijslag leeftijdsafhankelijk te maken. Net als in de jaren ervoor was er minder ruimte voor sociale rechtvaardigheid en dit programma bracht daar geen verandering in. Groenveld stelde hierover in 1986 dat onder druk van de financieringsproblemen van de verzorgingsstaat en de oplopende werkloosheid het neoliberalisme een slechte nam had gekregen. Hij stelde dat de VVD deze liberale koers tot aan de jaren zeventig aanhield, maar dat het vanaf dat punt ingekapseld moest worden om de klassiek-liberale opvattingen toe te passen, oftewel minder overheid.¹⁶⁴

¹⁶¹ Wessels, *De liberalen*, 66.

¹⁶² Verkiezingsprogramma VVD, ‘Samen aan ’t werk’, (1981), 2. Te downloaden via <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c3db3f61474b>.

¹⁶³ Vermeulen, *De liberale opmars*, 141.

¹⁶⁴ Groenveld, ‘Het liberalisme in de VVD tussen Polen’, 123.

Verantwoordelijkheid

De ontwikkeling van het beginsel verantwoordelijkheid voor de VVD staat in relatie tot de uitbreiding van de individuele- en overheidstaken, waarmee de partij zich vanaf haar oprichting in 1948 verbond. De dubbele taak van dit beginsel kwam terug in de relatie tussen sociale rechtvaardigheid en verantwoordelijkheid.¹⁶⁵ Sociale verzorging mocht volgens de partij slechts worden toegekend worden aan individuen die leefden in armoede en gebrek als gevolg van omstandigheden waar zij zelf geen schuld aan hadden. Deze verzorging moest zo worden ingericht dat het eigen verantwoordelijkheidsgevoel van het individu gestimuleerd bleef worden. Het individu mocht niet enkel op de overheid leunen, maar moest zelf initiatief tonen.¹⁶⁶ Verdere taken voor het individu waren verbonden met vrijheid. Ware vrijheid bestaat immers niet als zij niet samengaat met verantwoordelijkheid. Vrijheid voor individuen die geen verantwoordelijkheid tonen ten opzichte van zijn medemens mocht door de partij niet worden aanvaard.¹⁶⁷ Deze opvatting veranderde niet door de jaren heen.

Vanaf 1948 werd verantwoordelijkheid door de partij tevens gebruikt om democratische voorwaarden te scheppen. Hiermee werd bedoeld op de handhaving van het parlementair regeringsstelsel. De instandhouding hiervan was een overheidstaak. De taak van het individu lag in de verantwoordelijkheid om de democratie te laten voortbestaan door te stemmen bij de verkiezingen.¹⁶⁸ Nederland kende toen nog een opkomstplicht die pas in 1970 werd opgeheven. Daarnaast betoogde de partij dat op sociaal gebied instellingen moesten worden opgericht die een verantwoordelijk beleid van werkgevers en werknemers verzekerden. Dit komt tevens terug binnen de sociale rechtvaardigheid.¹⁶⁹

Met het scheppen van instellingen doelde de partij op de ordeningsdiscussie die reeds in de jaren dertig was ontstaan. Door middel van Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisaties (PBO's) moest het economisch leven door de overheid geordend worden. Deze publiekrechtelijke samenwerkingsverbanden waren voor werknemers en werkgevers en zouden in alle sectoren moeten bestaan om de samenwerking tussen hen beter te laten verlopen.¹⁷⁰ De overheid moest dit stimuleren door bevoegdheden te

¹⁶⁵ VVD, *Liberaal Bestek 1962*, 17.

¹⁶⁶ Beginselverklaring VVD (1948), artikel 19.

¹⁶⁷ *Ibidem*, artikel 4.

¹⁶⁸ *Ibidem*.

¹⁶⁹ *Ibidem*.

¹⁷⁰ Website SER, <https://www.ser.nl/nl/taken/bestuurlijke/pbo/kennismaking.aspx>, geraadpleegd d.d. 10 juni 2015

delegeren aan de zo zelfstandig mogelijke bedrijfsorganisaties.¹⁷¹ In de jaren dertig had dit idee niet veel voet aan de grond gekregen, maar na de Tweede Wereldoorlog leefde de gedachte over PBO's weer op. In 1950 kwam de Wet op de Bedrijfsorganisatie tot stand. Binnen deze wet werd het bedrijfsleven vrijgelaten om te beslissen over de vraag of er behoefte was aan staatsinmenging. Als het daarmee instemde zou een bedrijf schap verregaande bevoegdheden krijgen over arbeidsvoorwaarden en marktoordening. Vanuit de overheid werd hierop toegezien door de Sociaal-Economische Raad (SER). Overige initiatieven moesten uit het bedrijfsleven komen. Vanuit die werkgevers kwam weinig initiatief tot stand, waardoor de PBO's nooit tot stand zijn gekomen.¹⁷²

De PBO's waren omstreden en elke politieke partij wilde een andere invulling aan deze organisaties geven. Zo wilden de socialisten meer inmenging van de overheid. De Vrijheidsbond en de ARP hadden zich in de jaren dertig afgezet tegen de PBO's. De partijen stelden dat dergelijke instellingen te bemoederend waren en te veel macht aan de overheid gaven.¹⁷³ De VVD was echter niet tegen PBO's en handelde in lijn van het beginselprogramma door steun te verlenen aan de oprichting van deze bedrijfsorganisaties in de jaren vijftig. De wederopbouw en het verbeteren van de economie waren op dat moment van groter belang.¹⁷⁴ Verzet tegen de PBO's kwam echter wel vanuit de prof. mr. B.M. Teldersstichting. In 1958 publiceerde de stichting een rapport over de gevaren van de publieke bedrijfsorganisaties; over het in gevaar brengen van de individuele vrijheid en over het verstoren van de economische ontwikkeling.¹⁷⁵

Binnen de VVD was in eerste instantie geen gehoor voor deze kritiek. Oud was immers groot voorstander van de PBO's en hield binnen de partij de touwtjes strak in handen. Toch kwam er vanuit de VVD kritiek op de organisaties. Bij het opstellen van de nieuwe beginselverklaring in 1966 werd de PBO geschrapt met als argument dat een dergelijke bedrijfsorganisatie toch geen liberaal gedachtegoed had.¹⁷⁶

Terug naar 1962. Oud benoemde toen expliciet de dienende functie van de overheid

¹⁷¹ H. de Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie', 298-299.

¹⁷² Ibidem, 299-300.

¹⁷³ Ibidem, 299.

¹⁷⁴ De Beaufort en van Schie, 'Vrijheid en vervolgens...', 156.

¹⁷⁵ Rapport prof. mr. B.M. Teldersstichting, *De publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie in Nederland. De argumenten voor en tegen de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie opnieuw getoetst. Een repliek* (Den Haag 1958).

¹⁷⁶ De Beaufort en Van Schie, 'Vrijheid en vervolgens...', 156.

binnen het kader van het beginsel verantwoordelijkheid.¹⁷⁷ Hij lichtte het beginsel toe als een persoonlijke verantwoordelijkheid die elk individu draagt tegenover de naasten. Door middel van wettelijk gezag moet deze verantwoordelijkheid worden vastgelegd. Oud stelde dat de kern van de gedachte hierachter is om de economisch zwakkeren te beschermen tegen de economisch sterkeren. De zwakkeren zijn bijvoorbeeld bejaarden, maar ook zelfstandigen die een ambachtsbedrijf bezitten. Deze groepen moesten beschermd worden en zowel de regering als de oppositie moesten aandacht schenken aan de belangen van de verschillende groepen.¹⁷⁸

De beginselverklaring van 1966 sprak opnieuw over de verbinding tussen werkelijke vrijheid en verantwoordelijkheid. De VVD stelde dat het individu de plicht had zijn eigen krachten zo veel mogelijk tot ontwikkeling te laten komen, maar moest hierbij ook oog hebben voor de rechten en belangen van andere individuen.¹⁷⁹ Hierin is, net als bij sociale rechtvaardigheid, opnieuw de gedachtegang van Mill over vrijheid en ontplooiing terug te zien. Tevens is hierin positieve vrijheid van Isaiah Berlin te lezen. Onder positieve vrijheid stelde hij de mogelijkheid om autonoom te zijn. Daarnaast is het binnen deze vrijheidsvorm van belang om talenten te ontwikkelen en jezelf volledig te ontplooien.¹⁸⁰ Deze positieve vrijheid staat tegenover de negatieve vrijheid waar de visie van Bentham aan gekoppeld werd.

Als beginsel had verantwoordelijkheid dus op meerdere terreinen betrekking. Naast democratische voorwaarden, de eigen verantwoordelijkheid en de verantwoordelijkheid om jezelf te ontplooien, gebruikte de VVD het beginsel in 1966 tevens om zich te uiten over ontwikkelingshulp. De partij stelde dat het de taak van de overheid was om deze hulp te bieden. Hierbij diende het te worden bevorderd dat de verantwoordelijkheid van het eigen individu wordt gestimuleerd.¹⁸¹ De VVD sprak in datzelfde jaar daarnaast over het vormen van een eigen bezit. Dit zou ervoor zorgen dat het individu meer eigen verantwoordelijkheid kan dragen en minder van de overheid afhankelijk is.¹⁸²

In de verkiezingsprogramma's van 1971 en 1972 werd het beginsel aan concrete beleidszaken gekoppeld. Zo stelde de partij in 1971 dat het bejaardenbeleid erop gericht

¹⁷⁷ VVD, *Liberaal Bestek 1962*, 17.

¹⁷⁸ *Ibidem*, 18.

¹⁷⁹ Beginselverklaring VVD (1966), artikel 4.

¹⁸⁰ Heywood, *Political ideologies*, 31.

¹⁸¹ Beginselverklaring VVD (1966), artikel 15.

¹⁸² *Ibidem*, artikel 16.

moest zijn om het behouden van eigen verantwoordelijkheid na pensionering.¹⁸³ Tevens benadrukte de partij nogmaals de verantwoordelijkheid van het individu voor het eigen bestaan. De VVD begon de ideeën over bezuinigingen toen al te koppelen aan eigen verantwoordelijkheid.¹⁸⁴

In 1972 sprak de VVD verder over het beginsel binnen de wetgeving. Nu moest ook binnen de wet ruimte worden gelaten voor eigen verantwoordelijkheid.¹⁸⁵ Hierbij werd bijvoorbeeld gedacht aan invoering van een eigen bijdrage in het ziekenfonds en inkrimping van de kinderbijslag.¹⁸⁶ In die jaren werd een begin gemaakt met het verminderen van de sociale verzorging vanuit de overheid. Het individu moest meer op zichzelf kunnen leunen en minder op de overheid. Hoewel Nozick pas in 1974 publiceerde over zijn visie op het liberalisme zijn in deze politiek van de VVD zijn gedachtegang over een minimale staat en de onrechtvaardigheid van sociale herverdeling reeds terug te zien.¹⁸⁷

In de beginselverklaring van 1976 waren de opvattingen over verantwoordelijkheid niet anders dan in de jaren ervoor. De partij stelde dat het individu nog steeds de verantwoordelijkheid had om zichzelf te ontplooien.¹⁸⁸ Daarnaast werd het beginsel opnieuw verbonden aan eventuele benodigde financiële bijstand vanuit de overheid, maar hierbij mocht de eigen verantwoordelijkheid niet worden genegeerd. Nog steeds heerste het idee dat sociale verzorging minder noodzakelijk was.¹⁸⁹

In het verkiezingsprogramma van 1977 veranderde werd deze opvatting niet. Het vergroten van eigen verantwoordelijkheid en het verkleinen van verantwoordelijkheid als overheidstaak kon door de VVD in het kabinet-Van Agt I worden waargemaakt. Het kabinet dat bekend stond om de wil om grote bezuinigingen door te voeren en om puin te ruimen, maakte dergelijke opvattingen tot een van de speerpunten. In 1978 bedroegen de collectieve uitgaven 63 procent van het nationale inkomen. In 1960 was dit nog 36 procent.¹⁹⁰ Het was voor de VVD noodzaak om de sociale verzorging meer bij de individuele

¹⁸³ Verkiezingsprogramma VVD, 'Liberalen op nieuwe wegen. Verkiezingsprogramma 1971-1975 van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie' (1971), 13.

¹⁸⁴ Ibidem, 33.

¹⁸⁵ Verkiezingsprogramma VVD, 'Concept-urgentieprogramma 1972 van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie', (1972), punt 2b.

¹⁸⁶ Ibidem, punt 8c.

¹⁸⁷ Van Peperstraten, *Samenleving ter discussie*, 172.

¹⁸⁸ Beginselverklaring VVD (1976), artikel 4; artikel 15.

¹⁸⁹ Ibidem, artikel 15.

¹⁹⁰ HTK, 1977-1981, 15081, nrs. 1-2, Hoofdpijnen van het financiële en sociaal-economische beleid voor de middellange termijn (Bestek '81), 3-207, 21.

verantwoordelijkheid neer te leggen en niet alleen bij de overheid, vanuit de gedachte dat de economie verbeterd moest worden.

Door de tweede oliecrisis van 1979 en het begrotingstekort kwam opnieuw de vervlechting tussen verantwoordelijkheid als individuele taak en als overheidstaak op. De Nederlandse economie was niet sterk genoeg. De VVD wilde een grotere eigen verantwoordelijkheid om de staatskas te ontzien en om de sociale voorzieningen te verminderen: hoe groter de eigen verantwoordelijkheid van het individu is, hoe minder het individu overheidsafhankelijk is. Oud-VVD-fractievoorzitter Koos Rietkerk stelde dit punt reeds in 1978 aan de orde. In de debatten die volgden op Bestek '81, noemde hij een onderzoek van prof. Wolfson dat zich richtte op het idee dat een te vergaande collectivering een gevaar is voor democratische vrijheden. Rietkerk vreesde een aantasting van de individuele keuzemogelijkheden. Hij stelde dat in Nederland de eigen verantwoordelijkheid van het individu en particuliere maatschappelijke instellingen meer en meer door de overheid werden overgenomen. Rietkerk wilde dat deze zaken zouden veranderen.¹⁹¹ De overheid mocht geen instantie worden die de eigen verantwoordelijkheid van het individu afneemt.¹⁹²

De tweede oliecrisis van 1979 had zijn stempel gedrukt op de Nederlandse economie. De energieprijzen en de werkloosheid stegen. De VVD stelde in de beginselverklaring van 1980 dat de eigen verantwoordelijkheid samen met de vrijheid van het individu en de samenleving opnieuw moest worden versterkt. De partij doelde hiermee op het evenwicht tussen de zelfstandige kracht van het individu en op de kracht van de eigen verantwoordelijkheid op de algemene gemeenschapszorg die moest worden hervonden. Individuen moesten meer voor elkaar zorgen.¹⁹³ Oud had in 1962 reeds gesteld dat het individu een persoonlijke verantwoordelijkheid droeg tegenover zijn naasten.¹⁹⁴ Ook Nozick sprak in 1974 over het idee dat solidariteit uit het individu zelf moest voortkomen.¹⁹⁵ De VVD baseerde zich hiermee op het klassieke liberalisme.

Om de werkloosheid tegen te gaan, werd door de sociale partners getracht de loonkosten voor de werkgevers te verminderen. De benodigde bezuinigingen van de jaren

¹⁹¹ Ibidem, 299.

¹⁹² Ibidem, 301.

¹⁹³ Verkiezingsprogramma VVD, 'Samen aan 't werk' (1981), 1.

¹⁹⁴ VVD, *Liberaal Bestek 1962*, 17.

¹⁹⁵ Van Peperstraten, *Samenleving ter discussie*, 172.

daarvoor hadden geleid tot de wens om tot een sociaal akkoord hierover te komen. Op 29 november 1979 werd een conceptakkoord bereikt dat werd gezien als een investering voor een meerjarig herstelbeleid. Het akkoord ging onder andere over de verlaging van de VUT (Vervroegde Uittreding) met één jaar en het afwijzen van een werkweekverkortung. Dit "bijna-akkoord" is er niet gekomen, omdat de FNV stelde dat de bonden te veel verzet toonden. Deze overeenkomst was een voorzet op het in 1982 ontstane Akkoord van Wassenaar.¹⁹⁶

Tijdens de vervroegde verkiezingen van 1982 stond voor de VVD het verbeteren van de economie voorop. De nieuw aangetreden lijsttrekker Ed Nijpels (die overigens bestempeld wordt als een lid van de linkervleugel van de VVD) wilde met instemming van de sociale partners de economie weer gezond maken. Hiervoor waren verschillende samenhangende maatregelen nodig.¹⁹⁷ De economie was op dat moment zo slecht dat binnen de politiek al vergelijkingen met de jaren dertig werden gemaakt. Er moesten maatregelen worden genomen om Nederland weer gezond te maken. Het financieringstekort bedroeg namelijk 12 procent.¹⁹⁸

Het interim-kabinet-Van Agt III (1982) dat na de val van dat kabinet optrad, sprak in de Miljoenennota van 1983 over grote bezuinigingsvoorstellen, waaronder een bevrozing van de uitkeringen. Het werd duidelijk dat deze ideeën met de PvdA onuitvoerbaar zouden zijn. Samenwerking met de VVD lag wel voor de hand, aangezien die partij wel tot bezuinigingen bereid was.¹⁹⁹

Inmiddels had de VVD samen met het CDA het kabinet-Lubbers I (1982-1986) gevormd. Met de dreiging van nieuwe loonmaatregelen vanuit de overheid gingen de centrale werkgevers- en werknemersorganisaties opnieuw om de tafel zitten. Hierop ontstond op 24 november 1982 het Akkoord van Wassenaar, waar in 1979 al een aanzet toe werd gegeven. Het akkoord bestond uit afspraken van een loonmatiging van vier jaar en arbeidsduurverkortung. De toenmalige FNV-voorzitter Wim Kok karakteriseerde het akkoord 'als een keuze van verantwoordelijke mensen [sic!] voor een eigen rol in het geheel, in plaats

¹⁹⁶ J. van den Braak, *Keerpunt '82. Enkele herinneringen aan het VNO en de crisistijd 1977-1982* (Assen 2002) 41-43.

¹⁹⁷ Verkiezingsprogramma VVD, 'Urgentieprogramma 1982' (1982), 1. Te downloaden via <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c3db655acf21> ; De Beaufort en Van Schie, 'Vrijheid en vervolgens...', 162.

¹⁹⁸ Van den Braak, *Keerpunt '82*, 47-48.

¹⁹⁹ Ibidem.

van te zeer afhankelijk te zijn van keuzes die de overheid oplegt.²⁰⁰

Deze afspraken ademden duidelijk de wens van de VVD van meer eigen verantwoordelijkheid en het verminderen van de overheidstaken. Door de jaren heen is het beginsel als een dubbele taak voor zowel het individu als de overheid meer gegroeid naar een individuele taak. Eigen verantwoordelijkheid werd steeds meer van belang.

Verdraagzaamheid

Van de vier onderzochte beginselen is verdraagzaamheid het beginsel dat het minst geconcretiseerd werd door de partij. De definitie van verdraagzaamheid en de bijbehorende context is door de jaren heen echter weinig veranderd of toegelicht. De ontwikkeling van het beginsel is hierdoor moeilijk in kaart te brengen. Ondanks het gebrek aan concretisering, gebruikte de partij het beginsel wel in het uiten van haar liberale politiek. In 1966 nam de Algemene Vergadering van de VVD verdraagzaamheid als vierde beginsel aan. Het beginsel was in 1964 al terug te vinden in een ontwerp van het nieuwe beginselprogramma.²⁰¹ Vanaf 1948 sprak de partij al wel over verdraagzaamheid. Het werd toen belicht als een wijze om andersdenkenden te accepteren in hun doen en laten. Verder besteedde de partij geen aandacht aan het beginsel.²⁰²

Het is opvallend dat hoewel de VVD in 1948 al sprak over verdraagzaamheid, het beginsel pas in de jaren zestig voor de partij zo van belang is geworden. De JOVD had verdraagzaamheid al in de jaren vijftig opgenomen in hun beginselen.²⁰³ De liberale jongeren zagen het beginsel als basis voor een vrije samenleving. Daarnaast zagen zij het als een wijze om andersdenkenden te accepteren in hun denkwijze en gelijkwaardigheid te creëren. Zij verbonden verdraagzaamheid aan een vrijheid in gebondenheid, waarin de vrijheid van de één stopt waar de vrijheid van de ander begint.²⁰⁴ In de paragraaf vrijheid is reeds betoogd dat op dit punt veel kritiek van derden kwam, omdat het problematisch was waar de vrijheid van de één stopt en die van de ander begint.

²⁰⁰ Website SER, http://www.ser.nl/nl/publicaties/overzicht%20ser%20bulletin/2010/september_2010/06.aspx, geraadpleegd d.d. 5 juli 2015.

²⁰¹ De Beaufort en Van Schie, 'Vrijheid en vervolgens...', 142

²⁰² Beginselverklaring VVD (1948), artikel 2.

²⁰³ Ibidem.

²⁰⁴ Website JOVD, <http://www.jovd.nl/vereniging/over-de-jovd/beginselverklaring>, geraadpleegd d.d. 25 juli 2015.

In 1962 werd het beginsel verdraagzaamheid door de partij besproken in het Liberaal Bestek. Toen werd verdraagzaamheid als een plicht gezien die met vrijheid samenhang.²⁰⁵ De partij sprak over het beginsel als een doel van het liberalisme. Verdraagzaamheid werd gezien als 'het eerbiedigen van andermans overtuiging en het erkennen van ieders recht om de opvattingen aan te hangen, die naar zijn mening juist zijn.'²⁰⁶

Met de aanneming van verdraagzaamheid als beginsel in 1966 veranderde de opvatting erover echter niet. Nog steeds werd verdraagzaamheid tegenover andersdenkenden verwacht. Dat verdraagzaamheid voor de partij een belangrijk punt was, bleek uit de reeds genoemde documenten van de jaren voor 1966. De reden achter het aannemen van dit vierde beginsel is echter niet geheel duidelijk. Binnen de tolerante tijdsgeest van de jaren zestig die bekend stonden om modernisering, revolutie en een verminderde volgzaamheid van de samenleving is het aannemen van verdraagzaamheid te verklaren. Het beginsel was ook al terug te vinden in een ontwerpprogramma van de PvdV.²⁰⁷

Een van de gevolgen van de verminderde volgzaamheid was de ontkerkelijking van de samenleving. De scheidslijnen tussen de zuilen begonnen te vervagen en de ontzuiling kwam op gang. De confessionele kiezers kwamen los van hun zuilen. Gelijkzeitig met die ontzuiling kwam er binnen de politiek polarisatie op gang, wat onverdraagzaamheid in de hand speelde.²⁰⁸

De polariserende strategie werd door Oud al langer ingezet in zijn strijd tegen het socialisme. Al sinds de oprichting van de VVD was hij tegen samenwerking met de PvdA geweest. Hij wees het socialisme af, net als Stikker reeds bij oprichting van de VVD had gedaan. Na het aftreden van Oud in 1963 zette de VVD de antisocialistische campagne door, echter zonder het gewenste effect.²⁰⁹ Tijdens de verkiezingen van 1967 benadrukten de VVD en de PvdA wederom de verschillen tussen de partijen. Ditmaal ook om de stem van de confessionelen te verkrijgen die door de ontzuiling geen druk meer voelden om op een confessionele partij te stemmen. Het leverde de VVD maar één zetel op.²¹⁰ Om deze onverdraagzaamheid enigszins te verminderen, stelde Toxopeus in 1968 dat hij de VVD niet uitsloot van samenwerking met de PvdA tijdens het vormen van een kabinet. Joop den Uyl

²⁰⁵ VVD, *Liberaal Bestek 1962*, 3.

²⁰⁶ *Ibidem*, 20.

²⁰⁷ Westers, *Mr. D.U. Stikker en de naoorlogse reconstructie van het liberalisme in Nederland*, 80-81.

²⁰⁸ Wessels, *De liberalen*, 48.

²⁰⁹ Clerx en Stevens, 'Polarisatie als ideologisch surrogaat', 121.

²¹⁰ *Ibidem*, 122.

(PvdA) was niet blij met deze uitspraak en vond dat de VVD door deze uitspraak onduidelijker werd in haar standpunt.²¹¹

In het verkiezingsprogramma van 1971 benadrukte de VVD dat verdraagzaamheid onmisbaar was in het dagelijkse en het politieke leven.²¹² De partij stelde dat de samenleving niet bang moest zijn om andersdenkenden aan het woord te laten.²¹³ Ten opzichte van de gedachte over verdraagzaamheid in de jaren daarvoor was dit geen verandering. In dat verkiezingsjaar benadrukte Geertsema al minder de tegenstellingen tussen de partijen. Tijdens de Algemene Vergadering van de VVD in 1971 werd een resolutie aangenomen, waarin werd gesteld dat de partij niet mocht deelnemen aan het nieuwe kabinet.²¹⁴ Alhoewel de VVD in de verkiezingsprogramma's hamerden op acceptatie van andersdenkenden, zette de partij zich in het politieke leven wel af tegen andere partijen en werden zij uitgesloten van samenwerking.

Bij de verkiezingen van 1972 met Wiegel als lijsttrekker voor de VVD, benadrukte de partij dat het zeer veel waarde hechtte aan verdraagzaamheid in combinatie met vrijheid.²¹⁵ Als nieuwe lijsttrekker voerde Wiegel een harde campagne die antisocialistisch en polariserend was. De nieuwe lijsttrekker wilde dat de VVD een goed alternatief was voor de confessionele kiezer.²¹⁶

In 1974 stelde oud-VVD-kamerlid Henk Vonhoff dat deze polarisatie onverdraagzaamheid in de hand speelde.²¹⁷ Hij wees op de onverdraagzaamheid en de afnemende tolerantie binnen de samenleving tegenover minderheidsgroepen en andersdenkenden. Hij stelde dat daar hard tegen opgetreden moest worden.²¹⁸ Deze onverdraagzaamheid was reeds terug te vinden in de opstelling van de VVD sinds de oprichting.

In 1976 werd opnieuw om verdraagzaamheid tegenover andersdenkenden gevraagd.²¹⁹ Wederom werd het beginsel verder niet toegelicht of behandeld. In 1977 werd

²¹¹ Ibidem, 123.

²¹² Verkiezingsprogramma VVD, 'Liberalen op nieuwe wegen. Verkiezingsprogramma 1971-1975 van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie' (1971), 1.

²¹³ Ibidem, 24.

²¹⁴ Clerx en Stevens, 'Polarisatie als ideologisch surrogaat', 124.

²¹⁵ Verkiezingsprogramma VVD, 'Concept-urgentieprogramma 1972 van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie' (1972), artikel 2a.

²¹⁶ Clerx en Stevens, 'Polarisatie als ideologisch surrogaat', 125

²¹⁷ H.J.L. Vonhoff, 'De strijd om het midden', *Liberaal Reveil* 15, 3 (1974) 1-5, 1.

²¹⁸ Ibidem, 5.

²¹⁹ Beginselverklaring VVD(1976), artikel 2.

verdraagzaamheid gelijk gesteld aan vrijheid. 'Onze vrijheid is een vrijheid in verdraagzaamheid (...).'²²⁰ Een dergelijke uiting had de VVD al in 1962 gedaan, net als de JOVD in haar beginselverklaring. Hoe deze gelijkstelling verder moest worden ingevuld, werd niet toegelicht. In de beginselverklaring van 1980 werd verdraagzaamheid uitgelegd als het accepteren van de rechten en gevoelens van anderen.²²¹ In 1981 vroeg de partij in het Liberaal Manifest om meer tolerantie en wederzijdse verdraagzaamheid ten opzichte van buitenlanders, zoals de partij de groep zelf noemt.²²² Deze groep moest zich kunnen ontplooiën en worden gerespecteerd. De partij doelde hiermee op de tweede generatie, bijvoorbeeld de kinderen van gastarbeiders. Door middel van onderwijs kon wederzijdse tolerantie worden bereikt. De VVD vond dat deze tolerantie zeer van belang was in de multiculturele samenleving.²²³ Wel werd verdraagzaamheid van beide kanten gevraagd: zowel van de buitenlandse individuen als van de autochtone individuen.²²⁴

In de jaren zestig was de Nederlandse economie zeer sterk, wat veel gastarbeiders uit landen als Spanje, Italië, Turkije en Marokko aantrok om in Nederland te komen werken. Daarbij was de houding ten opzichte van deze gastarbeiders in die jaren positief. Veel gastarbeiders kwamen tijdelijk in Nederland werken om uiteindelijk weer terug te keren naar het land van herkomst. In de loop van de jaren zestig kwam echter de golf van permanente vestiging op. Het Ministerie van Justitie was bezorgd over deze ontwikkeling. De afdeling Vreemdelingenzaken verzette zich tegen deze permanente vestiging. Er heerste angst voor de culturele kenmerken van de gastarbeiders.²²⁵ Vanuit de werkgevers kwam de wens om de gastarbeiders te laten herenigen met hun gezin om ervoor te zorgen dat zij zouden blijven. Het Ministerie van Justitie verzette zich hier tegen. De problemen die de gastarbeiders met zich meenamen, werden alleen maar groter in de ogen van Justitie. De opstelling van de VVD tegenover dit idee was zeer positief. De partij benadrukte samen met de confessionelen dat het scheiden van gezinnen niet aanvaardbaar was en dat het voor bedrijven gunstiger was als gezinshereniging mocht plaatsvinden.²²⁶

²²⁰ Verkiezingsprogramma VVD, 'Vrijheid werk samenwerking' (1977), 28.

²²¹ Beginselverklaring VVD (1980) artikel 2 en artikel 4.

²²² Liberaal Manifest VVD (1981), 14.

²²³ Ibidem, 10.

²²⁴ Ibidem, 15.

²²⁵ L. Lucassen en J. Lucassen, *Winnaars en verliezers. Een nuchtere balans van vijfhonderd jaar immigratie* (Amsterdam 2011) 131.

²²⁶ Ibidem, 127-128.

Eind 1973 kwam de mogelijkheid om nieuwe gastarbeiders na twee jaar terug naar het thuisland te sturen. Dit werd door het kabinet-Den Uyl afgewezen. Als compensatie van deze afwijzing kwam voor de gastarbeiders de keuze tussen een vertrekpremie of een vast contract, waarbij gezinshereniging nog was toegestaan. De VVD verzette zich niet tegen deze opvattingen, maar pleitten wel tegen een maximum aantal gastarbeiders, omdat dit de vrijheid van werkgevers zou aantasten. Vooral de liberalen en de confessionelen verzetten zich tegen een streng immigratiebeleid.²²⁷ Politicoloog Gary Freeman noemde die opstelling de liberale paradox. Dit hield in dat door democratische en liberale staten ieder individu die in de staat woont en werkt gelijk wordt behandeld. Hierdoor beperken liberalen zich in de mogelijkheden om een streng vreemdelingenbeleid er op na te houden.²²⁸

De werkloosheid in Nederland was halverwege de jaren zeventig hoog opgelopen. Volgens Lucassen en Lucassen zou men verwachten dat het aantal migranten zou verminderen, maar het tegendeel bleek waar. De immigratie nam na 1975 toe. De gastarbeiders maakten volop gebruik van hun recht op gezinshereniging. Naast het compleet maken van de gezinnen waren veel immigranten huwelijkskandidaten voor de tweede generatie.²²⁹

Sinds de onafhankelijkheid van Suriname in 1975 nam de migrantenstroom richting Nederland toe. Tussen 1975 en 1980 werden ruim 40000 Surinamers toegelaten.²³⁰ Tot 1980 hadden Surinamers geen visum nodig om naar Nederland te komen. Daarbij werd het recht op gezinshereniging zeer soepel gehanteerd.²³¹ Door deze extra stroom migranten naast de reeds bestaande stroom van gastarbeiders en de tweede generatie was er sprake van een multiculturele samenleving. Hierdoor bestonden (en bestaan) meerdere culturen naast elkaar.²³² Dit verklaart de roep van de VVD uit 1981 voor de expliciete verdraagzaamheid tegenover buitenlandse individuen.²³³ De bestaande culturen moesten

²²⁷ Ibidem, 138-140.

²²⁸ Ibidem 67.

²²⁹ G.P. Freeman, 'Can liberal states control unwanted migration?', *The annals of the American academy of political and social science* 534 (1994) 17-30, 22.

²³⁰ S. Bonjour, *Grens en gezin. Beleidsvorming inzake gezinsmigratie in Nederland, 1955-2005* (Amsterdam 2009) 130.

²³¹ Ibidem, 131.

²³² Rapport WRR, 'Nederland als immigratieland' (2001), 47.

²³³ Liberaal Manifest VVD (1981), 14.

elkaar accepteren, begrijpen en elkaar tolereren. Alleen dan kan ieder individu in vrijheid leven, volgens de VVD.²³⁴

²³⁴ Liberaal Bestek 1962, 3.

Conclusie

Uitgaande van de opvattingen van Michael Freedon over de verandering van ideologieën en de bijbehorende concepten is in deze thesis de ontwikkeling van het liberalisme van de VVD in kaart gebracht. Tevens is voortgebouwd op het onderzoek van Fleur de Beaufort en Patrick van Schie over de VVD en de beginselen. Door de ontwikkelingen van de beginselen van de VVD, vrijheid, sociale rechtvaardigheid, verantwoordelijkheid en verdraagzaamheid te onderzoeken, kan antwoord worden gegeven op de vraag hoe het liberalisme van de VVD zich heeft ontwikkeld in de periode van 1948 tot 1982. In deze thesis werden de drie onderzoeksmethodes van Freedon overgenomen, namelijk de historische context, het discours en de liberale theorie. Met het eerste hoofdstuk is betoogd dat het liberalisme als ideologie is veranderd. Het is ontstaan als afzetbeweging tegen het feodaal systeem en de absolute vorsten, maar is ontwikkeld tot een dominante ideologie, waarvan veel interpretaties bestaan. Het betoog in het tweede hoofdstuk richtte zich op de verandering van het liberalisme in Nederland met aandacht voor de historie van de beginselen. Door te beginnen bij Thorbecke als doctrinair liberaal en te eindigen bij de oprichting van de VVD is de ontwikkeling van het liberalisme binnen de Nederlandse politiek in kaart gebracht. Het derde hoofdstuk toonde de ontwikkeling van de beginselen.

Vrijheid werd bij de oprichting van de VVD ingevuld als het meest kostbare goed van de mens. De partij verbond het beginsel aan verantwoordelijkheid en democratie en stelde dat het socialisme geen vrijheid nastreefde, maar het liberalisme wel. Het beginsel werd geordend in staatkundige vrijheid, maatschappelijke vrijheid en geestelijke vrijheid. Aan vrijheid zaten wel voorwaarden vast. Zo mocht de vrijheid van de één de ander niet hinderen in zijn vrijheid; de vrijheid van de één stopt waar die van de ander begint. Beperking van vrijheid was noodzakelijk om de vrijheid van anderen te garanderen. Een andere reden voor deze beperking was het bereiken van welvaarts groei. Beperking van de vrijheid was tevens terug te zien in de debatten rond de legalisering van abortus. Ondanks dat het beginsel door de jaren heen meer werd toegelicht en aan meer concepten werd gekoppeld, is de ontwikkeling van vrijheid niet groot, maar wel moeilijk in kaart te brengen. Vrijheid heeft niet stilgestaan, maar een duidelijke ontwikkelingslijn kan niet in kaart worden gebracht. Door wel altijd terug te blijven vallen op het beginsel en het steeds meer toelichting te geven, wordt door de VVD de waarde van vrijheid wel benadrukt.

Sociale rechtvaardigheid geeft een duidelijk aanwijsbare ontwikkeling weer. De VVD werkte na de Tweede Wereldoorlog mee aan de wederopbouw door het steunen van sociale maatregelen en overheidsinterventie. De partij stemde in met maatregelen als de invoering van de AOW. Hoewel het voor een liberale partij als de VVD lastig was om uit te leggen wat liberaal was aan dit overheidsingrijpen, werd de steun verklaard door terug te vallen op de beginselen. In het begin van de jaren zeventig keerde het tij echter. De economie verslechterde en aan sociale voorzieningen werd te veel geld besteed door de overheid, vond de VVD. Het roer moest om en er moest worden bezuinigd. Sociale rechtvaardigheid werd door de partij vanaf 1972 minder van belang en werd naar de achtergrond geschoven. Een stelsel van sociale verzekeringen moest wel blijven bestaan om individuen tegen risico's en kosten te beschermen waar zij zelf geen schuld aan hadden. Eind jaren zeventig en begin jaren tachtig moest wederom bezuinigd worden op de sociale maatregelen om de economie uit het slop te trekken. Sociale rechtvaardigheid moest wel blijven bestaan, maar het individu was zelf ook verantwoordelijk voor zijn bestaan en mocht niet enkel op de overheid leunen. De ontwikkeling van zeer gewilde sociale rechtvaardigheid naar zeer verminderde sociale rechtvaardigheid is goed te zien.

Verantwoordelijkheid heeft vanaf 1948 een dubbele taak uitgevoerd: als individuele taak en als overheidstaak. Het individu was verantwoordelijk voor zijn eigen bestaan. De overheid had een dienende functie en moest garant staan voor zaken als sociale verzorging en instellingen die het contact tussen werkgevers en werknemers optimaliseerden, in de vorm van PBO's. Deze zijn er nooit gekomen. De VVD vond tevens dat een individu de verantwoordelijkheid had om zichzelf te ontplooien. De verslechterde economie van de jaren zeventig had echter ook op dit beginsel invloed. De individuele taken werden steeds belangrijker, terwijl verantwoordelijkheid als overheidstaak naar de achtergrond werd geschoven. De afspraken rond het Akkoord van Wassenaar uit 1982 geven goed weer dat de overheid wilde dat dergelijke zaken door de bonden en werkgevers zelf werden opgelost en niet zozeer door de overheid. De ontwikkeling van overheidstaak en individuele taak naar voornamelijk individuele taak en weinig overheid is bij dit beginsel goed te zien.

Verdraagzaamheid was van de vier beginselen het lastigst om de concretiseren. De VVD lichtte het beginsel minimaal toe en verbond het aan weinig concepten. Verdraagzaamheid werd wel aan vrijheid verbonden. Als een individu verdraagzaam is tegenover andersdenkenden kan diegene pas vrij zijn. Ondanks het gebrek aan toelichting

paste de VVD het beginsel wel toe in haar politiek. Dit is te zien aan de onverdraagzaamheid binnen de polarisatie en aan de roep om verdraagzaamheid bij de problematiek rondom gastarbeiders. Het gebrek aan toelichting en concretisering zorgt er dat het lastig is om een duidelijke ontwikkeling te laten zien van het beginsel.

Het antwoord op de onderzoeksvraag "Hoe heeft het liberalisme van de VVD zich sinds de oprichting in 1948 tot 1982 ontwikkeld?" heeft meerdere kanten. Aan het beginsel vrijheid heeft de partij altijd veel waarde gehecht en is dit ook blijven doen. Wellicht kan in het idee dat aan vrijheid ook restricties verbonden zijn een minimale verandering van het liberalisme van de partij gevonden worden. Het liberalisme van de partij is minder sociaal geworden. Terwijl sociale rechtvaardigheid eerst hoog op de kaart stond, werd dit beginsel minder belangrijk voor de VVD. De combinatie met een verminderde sociale rechtvaardigheid en de verschuiving van verantwoordelijkheid van de overheid naar het individu heeft ervoor gezorgd dat het liberalisme van de VVD zich meer op het individu en op de eigen krachten is gaan richten. Verdraagzaamheid tegenover de medemens en tegenover andersdenkenden, moest ook uit het individu zelf voortkomen. De partij riep slechts op om deze verdraagzaamheid te uiten. De ideologie van de VVD heeft dus de ontwikkeling van socialer liberalisme naar individueel liberalisme doorgemaakt. De partij had het individu altijd al hoog in het vaandel staan, maar door de jaren heen moest het individu steeds zich meer op zichzelf gaan leunen, vond de partij. De discussie of dit een goede of slechte ontwikkeling is, is veelal politiek gekleurd en wordt in deze thesis buiten beschouwing gelaten.

Het was overigens opvallend dat de VVD binnen de onderzochte debatten vrijwel niet op de beginselen terugviel, maar de politiek van de dag bedreef. Terwijl de partij de kans had om zich te beroepen op hun liberale standpunten, werd deze kans veelal achterwege gelaten. De ontwikkeling is dus vooral terug te vinden in de overige onderzochte bronnen. De geïnterviewde oud-fractievoorzitters in het onderzoek van De Beaufort en Van Schie hadden een punt toen zij stelden dat het liberalisme in de praktijk minder van belang is.

Toevoeging aan de huidige wetenschap en verder onderzoek

Zoals in inleiding reeds is vermeld, is het onderzoek van deze thesis aan toevoeging aan de huidige stand van de wetenschap. Ten eerste wordt de bestaande literatuur over het liberalisme en de VVD uitgebreid. Daarnaast wordt de onderzoeksmethode van Freedon niet alleen toegepast op ideologieën in het algemeen, maar ook op een landelijke politieke partij. Door voort te bouwen op het onderzoek van De Beaufort en Van Schie in combinatie met de gebruikte onderzoeksmethode wordt een bestaande lacune (deels) opgevuld en wordt de aanzet gegeven tot verder onderzoek om deze lacune meer te dichten en het onderzoek naar de ontwikkelingen van partijideologieën uit te breiden en te verbeteren. Daarbij is dit onderzoek een uitbreiding van het onderzoek van De Beaufort en Van Schie die de ontwikkeling van de beginselen wel enigszins benoemde, maar niet op deze wijze in kaart brachten. De discussies over het ware liberalisme of het ware socialisme zullen altijd voort blijven bestaan. Met dergelijk onderzoek kan antwoord worden gegeven hoe een partij de ideologie invult en hoe de partij dat uit in de te voeren politiek.

Een ander onderzoek naar de ontwikkeling van de VVD-partijideologie kan zich meer richten op de persoon. Hierbij wordt gedoeld op de fractievoorzitters en belangrijke personen binnen de partij en hun invloed op de beginselen. Hiermee wordt tevens de ontwikkeling van het liberalisme in kaart gebracht, maar wordt die vanuit een ander licht getoond. Het in kaart brengen van de ontwikkeling van de partijideologie kan aan de hand van de gebruikte onderzoeksmethode voor alle politieke partijen worden toegepast. Een voortbouwend onderzoek hierop is het vergelijken van deze ontwikkelingen van de partijen. Hiermee kan antwoord worden gegeven op vragen als: hebben de politieke partijen in de periode van oprichting tot aan 1982 (of een ander jaartal) een soortgelijke situatie meegemaakt in de ontwikkeling van de beginselen of verschilt dit per partij? Tevens kunnen met deze methode verschillende landen met elkaar vergeleken worden. De VVD kan met de Engelse liberaal-democraten of met de conservatieven worden vergeleken. Zo kan worden onderzocht of de ontwikkeling van het liberalisme in Nederland verschilt met de ontwikkeling in het VK.

Dankwoord

Het schrijven van een thesis zal nooit een van mijn favoriete bezigheden zijn, zeker niet als het gaat om een masterthesis. Dat ik de thesis nu eindelijk heb afgerond en mag inleveren, geeft mij een groot gevoel van opluchting. Degenen die mij het afgelopen jaar hebben bijgestaan en ervoor hebben gezorgd dat ik de thesis heb kunnen afronden, verdienen een speciale dank. Ten eerste wil ik graag mijn begeleider Harm Kaal bedanken voor zijn inzichten en begeleiding. De ingeleverde stukken waren niet altijd van even goede kwaliteit, maar met het geduld dat hij toonde en de raad die hij mij gaf, is het uiteindelijk toch goed gekomen. Als tweede wil ik graag mijn familie bedanken: mijn moeder Marian, mijn broer Dennis en mijn zus Daniëlle. Zij hebben altijd voor mij klaargestaan, mij gesteund in het studieproces en mij raad gegeven wanneer ik het nodig had. De jongste dochter en het kleine zusje heeft het ook door jullie voor elkaar gekregen. Dank jullie wel daarvoor!

Literatuurlijst

- Beaufort F., de en P. van Schie, 'Vrijheid en vervolgens...' in: P.G.C. van Schie en G. Voerman (red.), *Zestig Jaar VVD* (Amsterdam 2008) 137-164.
- Beus. J.W., de en P.B. Lehning, *Beleid voor de vrije samenleving: politiek-theoretische opstellen* (Meppel 1989).
- Beyens, N., *Overgangspolitiek. De strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2009).
- Bonjour, S., *Grens en gezin. Beleidsvorming inzake gezinsmigratie in Nederland, 1955-2005* (Amsterdam 2009).
- Braak, J., van den, *Keerpunt '82. Enkele herinneringen aan het VNO en de crisistijd 1977-1982* (Assen 2002) 41-43.
- Clerx, J.M.M.J. en R.J.J. Stevens. 'Polarisatie als ideologisch surrogaat. De nieuwe antithese VVD-PvdA 1959-1971', in: P.G.C. van Schie (red.), *Tussen polarisatie en paars. De 100-jarige verhouding tussen liberalen en socialisten in Nederland* (Kampen 1995) 115-126.
- Drentje, J., 'Thorbecke revisited', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 126, 4 (2011) 3-28.
- Dudink, S. *Deugzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901* (Amsterdam 1997).
- Freedon, M., *Ideologies and political theory. A conceptual approach* (New York 1996).
- Freedon, M. en M. Stears., 'Liberalism', in: M. Freedon, Lyman Tower Sergeant (ed.) en Marc Stears, *The Oxford Handbook of political ideologies* (Oxford 2013) 329-347.
- Freeman, G.P., 'Can liberal states control unwanted migration?', *The annals of the American academy of political and social science* 534 (1994) 17-30.
- Geertsema, W.J., 'Liberalisme en partijvorming op liberale grondslag', *Liberaal Reveil* 17, 3 (1976) 11-14.
- Gray, J., *Liberalism* (Bristol, 1995).
- Groenveld, K., 'Het liberalisme in de VVD tussen Polen. Naar een herwaardering van het klassiek-liberalisme', *Liberaal Reveil* 27, 4 (1986) 120-123.
- Hartwich, O.M., *Neoliberalism. The Genesis of a political swearword* (St. Leonard 2009).

- Hees, M., van, P. van Schie en Mark van de Velde, *Neoliberalisme. Een politieke fictie* (Amsterdam 2014).
- Heywood, A., *Political ideologies. An introduction* (New York 2007).
- Huysman, A.D., 'H. Wiegel. Maakte van de VVD eerst recht een volkspartij', in: W.J.A. van den Berg e.a., *Kopstukken van de VVD. 16 biografische schetsen* (Houten 1988) 109-121.
- Kennedy, J.C., *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam/Meppel 1995).
- Kerferd, G.B., *The Sophistic Movement* (Cambridge 1981).
- Koole, R. *Politieke partijen in Nederland. Ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel* (Utrecht 1996).
- Korthals Altes, F., 'Haya van Someren. De geïnspireerde liberale aanvoester', in: W.J.A. van den Berg e.a., *Kopstukken van de VVD. 16 biografische schetsen* (Houten 1988) 91-108.
- Kossmann, E.H., *Politieke theorie en geschiedenis* (Amsterdam 1987).
- Lunshof, K., *Van polderen en polariseren. Dertig jaar Nederlandse politiek* (Amsterdam 2004).
- Liagre Böhl, H., de, 'Consensus en polarisatie. De kwaliteit van de democratie 1945-2000', in: Remieg Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-2012* (Amsterdam 2013) 283-351.
- Lucardie, P., *Nederland stromenland. Een geschiedenis van de politieke stromingen* (Assen 1992).
- Lucassen. L. en J. Lucassen, *Winnaars en verliezers. Een nuchtere balans van vijfhonderd jaar immigratie* (Amsterdam 2011).
- Marchant, H.P., *De Vrijzinnig-Democratische Partij* (Baarn 1909).
- Otten, B.F.M., 'Verbreekt de rode boeien. Het antisocialisme van de VVD in de jaren 1952-1959', in: P.G.C. van Schie (red.), *Tussen polarisatie en paars. De 100-jarige verhouding tussen de liberalen en socialisten in Nederland* (Kampen 1995) 97-114.
- Peperstraten, F., van, *Samenleving ter discussie. Een inleiding in de sociale filosofie* (Bussum 2007).
- Putten, J., van, *Politieke stromingen* (Schiedam 1995).

- Schie, P., van, 'De liberale kijk op het verfleetsen van de SDAP. Over de kloof tussen LSP en SDAP', in: P.G.C. van Schie (red.), *Tussen polarisatie en paars. De 100-jarige verhouding tussen liberalen en socialisten in Nederland* (Kampen 1995) 52-68.
- Schie, P., van, 'Neoliberale nachtmerrie... Ontwaakt!', *S&D* 70, 6 (2013) 72-78.
- Seabright, P., *The company of strangers* (Princeton 2004).
- Skinner, Q., 'Meaning and understanding in the history of ideas', *History and theory*, 8, 1 (1969) 3-53.
- Taal, G., *Liberalen en radicalen in Nederland 1872-1901* (Den Haag 1980).
- Vermeulen, A., *De liberale opmars. 65 jaar VVD in de Tweede Kamer* (Amsterdam 2013).
- Voerman, G., *De geschiedschrijving van het politiek liberalisme. Bibliografie van de VVD en haar voorlopers* (Groningen 1992).
- Voerman, G., 'Om de vrijzinnig-democratische erfenis. De verhouding tussen liberalen en socialisten in de jaren 1945-1952', in: P.G.C. van Schie (red.), *Tussen polarisatie en paars. De 100-jarige verhouding tussen liberalen en socialisten in Nederland* (Kampen 1995) 83-95.
- Vonhoff, H.J.L., 'De strijd om het midden', *Liberaal Reveil* 15, 3 (1974) 1-5.
- Vonhoff, H.J.L., *Liberalen onder één dak. VVD: 50 jaar liberale vereniging* (Den Haag 1998).
- VVD, *Toelichting op het beginselprogram van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie* (Den Haag 1952).
- VVD, *Liberaal bestek 1962. De grote lijnen van het hedendaagse liberalisme. Standpuntbepaling van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie* (Den Haag 1962).
- Wartena, B., *H. Goeman Borgesius (1847-1917) Vader van de verzorgingsstaat. Een halve eeuw liberale en sociale politiek in Nederland* (Amsterdam 2003).
- Wessel, J., 'Liberalisme en partijvorming op liberale grondslag', *Liberaal Reveil* 17, 3 (1976) 7-10.
- Wessel-Tuinstra, E., 'Liberalisme in Nederland', *Liberaal Reveil* 21, 3 (1980) 32-40.
- Wessels, M., *De liberalen. Schets van een politieke stroming* (Den Haag 1981).
- Westers, M., *Mr. D.U. Stikker en de naoorlogse reconstructie van het liberalisme in Nederland. Een zakenman in de politieke arena* (Utrecht 1988).

Beginselverklaringen en Liberaal Manifest

- Beginselverklaring Liberale Staatspartij 'De Vrijheidsbond'(1929), 1. Te downloaden via <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4fa931711108d8>.
- Beginselverklaring PvdV (1946), artikel 1. Te downloaden via <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c615d5f6aa43>.
- Beginselverklaring VVD (1948). Te downloaden via <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c3f013a03ee7>.
- Beginselverklaring VVD (1966). Te downloaden via <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c3f01bb18af1>.
- Beginselverklaring VVD (1976), artikel 4. Te downloaden via <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4f9811ec9d12f>.
- Beginselverklaring VVD (1980), artikel 5. Te downloaden via <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c3f0273046c4>.
- Beginselverklaring VVD (2008). Te downloaden via <http://irs.ub.rug.nl/dbi/52f9da0f4193c>.
- Liberaal Manifest VVD, 'Liberaal Manifest 1981, Volkspartij voor Vrijheid en Democratie' (1981), 4. Te downloaden via <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c3f040ae5b60>.

Verkiezingsprogramma's

- Verkiezingsprogramma VVD, 'Liberalen op nieuwe wegen. Verkiezingsprogram 1971-1975 van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie' (1971). Te downloaden via <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c3db0c12e627>.
- Verkiezingsprogramma VVD, 'Concept-urgentieprogramma 1972 van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie' (1972). Te downloaden via <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4fa9449584499>.
- Verkiezingsprogramma VVD, 'Vrijheid werk samenwerking' (1977). Te downloaden via <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c3db35e403c7>.
- Verkiezingsprogramma VVD, 'Samen aan 't werk', (1981). Te downloaden via <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c3db3f61474b>.

Rapporten

- Rapport prof. mr. B.M. Teldersstichting, *De publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie in Nederland. De argumenten voor en tegen de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie opnieuw getoetst. Een repliek* (Den Haag 1958).
- Rapport WRR, 'Minder pretentie, meer ambitie. Ontwikkelingshulp die verschil maakt' (Amsterdam 2010).

Handelingen Tweede Kamer

- HTK, 1977-1981, 15081, nrs. 1-2, Hoofdpijnen van het financiële en sociaal-economische beleid voor de middellange termijn (Bestek '81), 3-207.

Websites

- Website JOVD, <http://www.jovd.nl/vereniging/over-de-jovd/beginselverklaring>, geraadpleegd d.d. 25 juli 2015.
- Website Parlement & Politiek, http://www.parlement.com/id/vhnnmt7lidzx/trias_politica_machtenscheiding_en, geraadpleegd d.d. 19 juli 2015.
- Website SER, <https://www.ser.nl/nl/taken/bestuurlijke/pbo/kennismaking.aspx>, geraadpleegd d.d. 10 juni 2015.
- Website SER, http://www.ser.nl/nl/publicaties/overzicht%20ser%20bulletin/2010/september_2010/06.aspx, geraadpleegd d.d. 5 juli 2015.
- Website VVD, <http://www.vvd.nl/partij/7/inhoudelijkeverdieping/14/liberale-beginselen>, geraadpleegd d.d. 1 augustus 2015.